

ИЗ ПРВИХ ДАНА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У БЕОГРАДУ

Комунистичка партија Југославије, мада се налазила у дубокој илегалности, по својој организованости, јединству и дисциплини, по вођењу политичких и економских акција, по својим правилним ставовима у свим критичним моментима, била је непосредно пред рат најорганизованија политичка снага у Југославији.

Развој и јачање Партије и многобројне акције које су вођене захтевали су оперативно, свакодневно деловање Покрајинског, Месног и других партијских комитета, као и партијских организација. Задаци су постајали све обимнији и сложенији.

Јачањем антифашистичког покрета у масама и ширењем утицаја Партије, стварале су се све повољније могућности за рад, јер је Партија налазила на подршку многих људи, не само симпатизера, већ и оних који су били уопште антифашистички настројени. Под таквим условима било је лакше доћи до стана, новца, (путем добровољних прилога) и многих других услуга које су биле неопходне за партијски рад.

У то време, Покрајински комитет за Србију располагао је са много добрих станова за рад, састанке, дневне сусрете и друго. Због конспирације и опште опрезности било је нужно повремено мењати коришћење таквих станова.

Иако су сада постојале шире могућности у изнајмењу станова који би служили за становање компромитованих другова, за одржавање састанака, скривање материјала и др., ипак потрага за погодним становима била је и даље стална наша брига. Сваки од нас је појединачно радио на томе, користећи се и личним познанствима и везама.

Из тих разлога, преко моје сестре, упознала сам се са Лепом Кршун¹, која је била удата за Јарка Страдала, главног књиговођу секретаријата Чешке банке.

Након неколико дана, пошто смо се договорили, посетила сам је у стану. Била је то једна посебна лепа зграда у Шуматовачкој улици, увучена дубоко у двориште обрасло дрвећем и зеленилом. У њој су становали Лепа и њен муж с малим дететом. Услови су били изванредно повољни.

О томе сам обавестила другове из Покрајинског комитета и сложили смо се да прво ја настојим да се тамо уселим, а да касније видимо да ли ће постојати могућност коришћења ове куће и за рад Покрајинског комитета.

Сада сам чешће одлазила у „госте“. Лепа ме је своје мужу представила као своју даљну рођаку, наставницу из Босне. Убрзо сам се „привремено“ и настанила код ње. Њен муж није сумњао да сам комунист, нити је уопште претпостављао о чему се ради.

На почетку, положај рођаке без посла, није ми био пријатан. Страдал је изражавао извесну резерву и нетрпељивост према мени, ишчекивао је час када ће се завршити моје гостовање. Додуше, његово расположење се мењало, било је зависно и од других ствари: Чешка је у то време већ била под окупацијом Немачке, а његов положај био је несигуран. Заправо он је био узнемирен догађајима, напредовањем фашистичке Немачке у Европи и неизвесним положајем Југославије. По својим политичким убеђењима далеко је био од Комунистичке партије, али је мрзео Немце. У ствари, надао се у победу Ен-

глеске. Све је то условило и мени олакшало да му се на неки начин приближим и да се ипак с њим спријатељим.

Тако се Страдал постепено навикао на моје присуство у кући. Често би ме, када нисам била ту, и тражио — да се пожали на своје бриге или исприча неку новост коју је чуо у току дана. Сваким даном сам освајала позиције у овом стану, тако да ми је Страдал често уступао на располагање и своју радну собу, чак и када је био код куће, а ми смо то могли користити за мање сусрете и састанке.

Упознала сам се и са суседима. Наиме, радило се о породици Туцаковић с којом нас је делила само дрвена ограда. Они су често навраћали у нашу кућу. Имала сам осећај, да ме некад гледају са извесним подозрењем, испитивачки, мада смо се с њима били лепо спријатељили и то не само ја, већ и другови који су у нашу зграду навраћали. Њима су морале неке ствари бити сумњиве. Морали су уочити да се о нечему скривеном ради; изгледало је по њиховом држању, да су одређено знали да се ради о комунистима. Но, њихова пре-

Зграда у Шуматовачкој улици бр. 130

L'immeuble dans la
rue Šumatovačka
№ 130

ћутна толеранција, коју су нам на неки начин стављали до знања, учврстила је наше поверење према њима и ми смо се доста слободно осећали у овој кући. Било је таквих случајева, да су се — када би осетили или видели да се ту одржава састанак, када је већа група људи била на окупу — повлачили, правећи се као да ништа нису приметили.²

Тако смо ми Страдалову кућу „постепено освајали“. Али, и поред таквих повољних услова, радили смо опрезно. Састанке Покрајинског комитета и други рад обављали смо када је Страдал био ван куће или на послу.

У овом стану становала сам неких 5—6 месеци, а на око два месеца пред избијање рата, ова кућа била је једна од најповољнијих за рад Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Другови и другарице су могли да навраћају и после подне — то код власника није више изазивало сумњу. Претпостављао је да се ради о „мојим колегама из школе“. То нам је омогућавало ефикаснији рад, а поред тога постојале су и велике могућности за скривање разних материјала који су били потребни Покрајинском комитету; машина за куцање, папир, књиге и друго.

27. март

Непосредно пред рат, а нарочито крајем марта, збивали су се догађаји који су захтевали сталну приправност. Покрајински комитет, актив и читава партијска организација били су заправо у стању непрекидне мобилности. Било је потребно у току дана доносити поједине одлуке и реаговати на догађаје, а некад сналазити се и из часа у час. То је нарочито дошло до изражаја уочи 27. марта и на сам тај дан. Тога дана су се најизразитије испољили не само углед и ауторитет КПЈ у масама, него и њена способност да организује и да се стави на чело покрета у моментима одлучујућим за читаву земљу.

У раним јутарњим часовима осећала се узбуђеност у граду. Маса грађана нашла се на улици и већ негде око 6 часова почеле су се спонтано формирати мање групе демонстраната, које су истицале државне заставе Југославије. По узвицима и паролама које су истицале, осећале су се разлике у изражавању ставова по питању пакта. Но с обзиром на искуство и борбену спремност партијских организација и чланства у оваквим ситуацијама, чланови Партије су се сами почели организовати и, уопште, преузимати иницијативу у демонстрацијама.

Док се то дешавало на улицама града, Покрајински комитет окружен акти-

вом, уз присуство Рада Кончара, члана Политбироа ЦК КПЈ и секретара КП Хрватске који се по задатку налазио у Београду, одржавао је састанак у стану Раде Врањешевих³.

Пре свега пред Партију се постављало питање преузимања иницијативе и организовања демонстрација, извођења народа на улице, писања и издавања летака, истицања транспарената са актуелним паролама које су изражавале наше ставове, начин вођења демонстрација, одређивање говорника и др.

У циљу спровођења ових мера, одмах је на терен упућен цео актив, а Месни комитет је на овоме активирао целу партијску организацију, јер је било јасно да исход ове крупне политичке акције зависи првенствено од организованог наступа радника, студената, омладине и свих прогресивних људи.

Одлучено је да те исте вечери пође у Загреб Митра Митровић са још једним другом — ради подношења извештаја Централном комитету и другу Титу о догађајима у Београду и другим градовима Србије.

Двадесет седмог марта, већ негде око 11—12 часова, стизали су у Покрајински комитет извештаји о развоју демонстрација. Оне су нарастале као да се цео народ Београда нашао на улицама.

Чланови Месног комитета и партијски актив постављали су питање: којом линијом даље усмеравати покрет. Било је потребно хитно доносити одлуке и давати одговоре на многа и разноврсна питања која су у току дана искрсавала.

До тога момента чланови Покрајинског комитета су се задржавали у стану, с обзиром да су били познати и компромитовани; из опрезности требало је да се не појављујемо. Но како су почеле да пристижу вести о развоју ситуације на улицама Београда, нисмо више могли руководити само преношењем директива него смо одлучили да и сами јавно иступамо. А када смо при појединачним изласцима видели шта се збива на улицама, одмах смо дошли до закључка да, што се тиче наше сигурности, не постоје никакве опасности. Полиција и, уопште, читав апарат државне безбедности, били су паралисани пред снагом маса. Очигледно је било да би покушаји појединачног хапшења, или отпора демонстрантима били апсурдни. Чак и војска, односно официри који су те ноћи извршили пуч и збацивање Цветковићеве владе, нису били у стању да ма шта подзму против онако снажних таласа демонстрација и народног гнева против фашизма.

По свему судећи, њих су ови догађаји збунили. Покушали су у разним деловима града, а нарочито око Славије где се налазила главнина маса, да возећи се отвореним колима секу демонстрације, вичући стално: „Разилазите се, разилазите се! . . .“ Ми смо од самог почетка нарочито истицали да се до краја има одржати ред и дисциплина демонстраната, да се не дозволе неумесни испади и слично. Тога дана је разлупано посланство Немачког Рајха, али ми, колико се сећам, иако смо се томе радовали, нисмо били дали налог за то, нисмо хтели да отежавамо положај Симићевој влади.

Ради тога, када су у отвореним колима наилазили генерали и други официри, демонстранти су им отварали пут и понашали су се врло толерантно, мада је ово њихово крстарење улицама и пробијање демонстрација помоћу војних

кола, било на линији растурања демонстраната, будући да су се и сами уплашили таласа демонстрација.

Негде око подне пред нас се озбиљно поставило питање: на који начин даље усмерити демонстрације, како их завршити.

Догађаји су се брзо развијали.

Одлучили смо да после подне одржимо збор на Славији; да се највећа група демонстраната окупи код Студентског дома, па да се одатле и са других крајева све групе слију на Славију. Одлучено је да, после радног времена, из свих фабрика радници, организовани по групама са транспарентима и исписаним паролама, дођу на Славију.

Одредили смо и говорнике. Непривикнути да на овако јавним скуповима иступамо, међу нама је било нагабања ко да говори, тако да се о томе одлучивало негде у последњем часу. Због тога су неки другови морали говорити неколико пута на разним местима. Сматрали смо да би требало да говори и неко из удружене опозиције. Колико се сећам, био је предлог да се ангажују неке познатије политичке личности.

Поново је требало и издавати летке. Будући да штампарија Покрајинског комитета није могла да задовољи потребе, размишљали смо шта да радимо, како да то решимо. Друге штампарије на које смо могли рачунати биле су затворене, а радници су се налазили у демонстрацијама. Најзад је Михаило Швабић предложио да он са групом типографских радника, уз помоћ групе студената, насилно отвори једну од штампарија у граду, да би се на тај начин могла на брзину одштампати потребна количина летака. Ми смо се са овим одмах сложили. Колико знам, другови су покушали да отворе 2—3 штампарије, али им није успело, јер су биле тако затворене да би могли разлупати врата, а то нису желели. Најпосле им је пошло за руком да без оштећења отворе штампарију Живка Мацаревића.

Чланови ПК и други активисти распоредили су се по разним местима: на Славији, на Студентском тргу — међу групама демонстраната итд. У ствари,

СРБИ! БЕОГРАДЕ!

Данашња влада спрема издају. За неки дан треба да се потпише Тројни пакт који значи сигурну и срамну смрт нашој држави, нашој слободи и нашем народу. Први пут у нашој историји треба пред тиранима да клекнемо, да на коленима потонемо у бешчашће и ропство. И то данас, кад је цео народ у свима крајевима државе свих стајежа и узраста, устао исто као 1912, 1913, 1914, и када има само једну душу, једну вољу и једну мисао: да на живот и смрт брани своју већу тековину и светињу — националну слободу и државну независност.

Цео народ — шеснаест милиона људи — хоће част и слободу отаџбине.

Влада — шеснаест људи — хоће и заједно отаџбине, ропство и срамоту.

Народ је са извешним стрпљењем чекао владу, давао јој времена али не да дочека издају, него да се спреми одбрана.

Сад је чаша препуна

Ово су последњи тренуци кад се решава наша судбина. Не дамо да нас издају!

Нећемо да положимо оружје!

Они који се играју главима шеснаест милиона, играју се својим главима.

Срби! Београде!

Покажимо се достојни својих предака. Не смемо бити горни ни од Косовских јунака, ни од Карађорђевић устаника, ни од славних јероја са Куманова, Брегалнице, Цера, Сузбора, Мојковца, Кајмакчалана. Београд 1941 не сме да постане Београд 1915.

Нека свако испуни своју дужност, и злочин који влада припрема, биће спречен у последњем тренутку.

Нећемо ни Тројни пакт ни инструкторе, ни туристе, ни привредне стручњаке, ни чистиће непријатеља О. о. о. о.

Хоћемо владу националне слоге и одржане.

— Част и слободу изаоста!

Проглас ПК КПЈ за Србију од 25. марта 1941. који упозорава народ Србије и Београда на планове издајничке владе Цветковић — Маček за потписивање Тројног пакта

La proclamation du Comité Régional du PCY du 25 mars 1941 attirant l'attention du peuple de la Serbie et de Belgrade sur les projets de trahison du gouvernement Cvetković — Maček et la signature du Pacte Tripartite

прешли смо на лице места и непосредно руководили демонстрацијама.

Сећам се како сам се и сама пријатно изненадила кад сам угледала колоне радника који су се на позив Партије са Карабурме и Палилуле сливали ка Студентском тргу, где се већ

било окупило на хиљаде људи. Ту, на самом Тргу, говорили смо Трша,⁴ ја и још неки другови. Одатле смо у широкој колони, Александровом и Београдском улицом, кренули према Славији, где је међу првима говорио Раде Кончар.

После збора демонстрације су још трајале до 6—7 часова увече, па смо на крају код Каленићеве пијаце одржали краћи митинг на коме је говорио Билас и позвали демонстранте да се разиђу, а да ћемо их о даљим акцијама накнадно обавестити.

Истога дана, још пре подне, Покрајински комитет је донео одлуку да се преговара са Симовићевом владом. Колико се сећам, у овим је преговорима заступао ПК др Иван Рибар, који је у то време био близак нашој Партији.

Представници Комунистичке партије, као представници најорганизованије политичке партије, могли су да пред Симовићевом владом иступају са тачно одређеним захтевима: за демократизацију земље, за распуштање логора, пуштање затвореника који су чекали на суђење по Закону о заштити државе, за савез и пријатељство са Совјетским Савезом, за спаљивање архиве специјалне полиције итд. У ствари, од 27. марта

па све до 6. априла стално смо Симовићеву владу држали под притиском захтевајући испуњење наших захтева. Поред преговора које смо водили притисак су вршиле и масе које су давале подршку преговарачима. Сећам се да је већ 28. марта, када су наши ишли на преговоре, у исто време била организована група од око 200—300 жена које су тада демонстрирале пред зградом владе са захтевом да се пусте на слободу политички затвореници. Све је то, у ствари, ставило партијске организације и Покрајински комитет у нов положај, у мобилно стање, односно у пуну приправност.

У тим је данима Покрајински комитет био стално на окупу. Сваки час су искрсавали нови моменти који су захтевали брзо доношење одлука и предузимање одговарајућих мера. На основу извесних потеза Симовићеве владе, јасно се осећала не само њена спорост и неспособност да у моменту тако критич-

Манифестације београђана 27. марта 1941. код Споменика кнезу Михаилу

Les manifestations de Belgradois le 27 mars 1941 près du Monument du Prince Michel

ном за судбину земље доноси хитне одлуке на линији одбране земље, него су се испољавале и разне друге слабости којима су биле оптерећене и раније владајуће класе у Југославији: страх од маса и од демократизације земље, нарочито страх од Комунистичке партије и њене недвосмислене снаге и утицаја на масе, која се у овим моментима тако свестрано обелоданила. Истина, под притиском наших захтева биле су донете и неке позитивне одлуке: распуштени су неки концентрациони логори, пуштени политички затвореници са Аде Циганлије којима је требало да суди Суд

за заштиту државе и др. Али, предвиђајући могућност брзог напада фашистичке Немачке, Комунистичка партија је свакодневно вршила нови притисак на Симовићеву владу захтевајући доношење одговарајућих мера за јачање одбрамбене снаге Југославије.

Посебно је и став Партије у овом кратком периоду од 27. марта до 6. априла привукао још више патриотске снаге земље и већ тада стварао базу и расположење за отпор, што нам је такође олакшало да само после неколико месеци с таквом ширином отпочнемо устанак.

6. април

За 6. април био је заказан, велики збор на коме је требало захтевати предузимање хитних мера за заштиту земље. Пошто је била недеља, збор је требало да се одржи у 6. сати ујутро.

Ја нисам ишла на збор, јер је у међувремену требало да обавим неке друге задатке. Између осталог, у 8. часова имала сам неки састанак са Сретеном Жујовићем, а касније са Радојем Даквићем, који је био члан Покрајинског комитета за Србију (тек је био пуштен из затвора на Ади Циганлији) и још с једним другом из Шапца.

Дан је био леп, јутарње сунце је већ било изашло. Лепа је већ у 5,30 била спремна да пође на збор. Страдал и девојчица су још били у кревету.

Пришла сам код радија да чујем јутарње вести. Међутим, почеле су се осећати јаке сметње на радију. Истовремено почела је да се тресе читава кућа. Најпре сам помислила да је земљотрес. Инстинктивно сам истрчала напоље. И тек одједном схватила сам могућност напада из ваздуха, јер је атмосфера била таква да смо напад могли сваки час очекивати. И заиста, чим сам стала на праг опазила сам како штуче надлећу. У непосредној близини пале су и прве бомбе. Имала сам осећај да нешто под земљом кључа.

Брзо утрчах натраг у кућу, зграбих девојчицу, а Страдалу викнух: „Изиђите брзо, рат. Немци нас бомбардују...“

Надали смо се таквом развоју догађаја. Најзад, и припремали смо се за случај напада. Но тога јутра мени је изгледало, тако сам бар осећала, као да се нешто прекинуло у континуитету рада. Треба, значи, наново, и друкчије почети. Зато ми је само једно питање било у глави: Шта сад?

Прво се, сва задихана, вратила Лепа Страдал. Рекла је брзо: „Поручили су вам другови да одмах идете на пољану код Црвеног крста, испод циглане Шибанског!“ ...

То је неко од чланова Покрајинског комитета, још на месту где је требало да се збор одржи, дао директиву Месном комитету Партије и партијском активу да се окупимо на тој пољани ради даљег договора о раду.

Одмах сам пошла. Кад сам стигла на пољану, већ је била окупљена већа група другова и другарица. Поред неких чланова Покрајинског и Месног комитета, у већини је био београдски партијски актив.

Још раније је била јасна линија Партије у случају рата: припремати се за отпор. Комунисти треба да се одмах по распореду укључе у војне јединице.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ГРАЂАНИ И ОМЛАДИНО! ВОЈНИЦИ, ПОДОФИЦИРИ И ОФИЦИРИ!

У овом судбоносном моменту удружите све снаге да се обезбеди мир и национална независност и свих народа. Изуривање из дајника Павла и Цветковића јесте последица народне борбе за мир и независност, али агенти другог зараћеног блока — Енглеске већ сада чине све да то искористе за своје себичне интересе.

Радници и омладина Београда су већ у ноћи уочи преврата устали против издаје и показали пут којим читав народ креће у данашњи дачима. Учиме све да народ у својој борби за мир, издржљиву независност, хлеб и слободу не буде изнурен.

Сада је главно: очувати нашој земљи мир што је једино могуће наслањајући се на Совјетски Савез. Иако одгађање пакта о узајамној помоћи са Совјетским Савезом значи да нас немачки империјалисти напасти, значи омогућење роварења енглеским агентима да нас увуку у рат за интересе енглеских империјалиста, значи пустошење наше земље.

Нова влада није још учинила ниједан корак да земљи обезбеди мир и независност наслањајући се на Совјетски Савез, нити да испуни политичке и економске захтеве радних маса: укадање концентрационих логора и Суда и закона о заштити државе, општу амнестију, повратак шпанских добровољаца, слободу штампе, организовања и штрајка, укидање реакционарних уредба које погађају радне масе, чишћење државног апарата од свих који су окривили руке народном крвању и т. д.

Ипак, већ је штампа забрањена да ма шта донесе о томе како су манифестанти трзали пакт о узајамној помоћи са СССР ом, а уривачи града Београда је забрањено скупове радних маса.

Мобилишите све своје снаге да се испуне народни захтеви и земљи отура мир и независност.

Радници, стварајте чврсто јединство свих радника у борби за ваша права!

Сељаци, грађани, омладино, удружите се с радницима у борби за вашу заједничку ствар!

Војници, подофицири и официри, придружујте се народу!

Нека не престане ваша борба док се не оствари оно за што се читав народ борио и бори:

ПАКТ О УЗАЈАМНОЈ ПОМОЋИ СА СОВЈЕТСКИМ САВЕЗОМ,
којим се једино може обезбедити мир и независност нашој земљи,

ДЕМОКРАТСКЕ СЛОБОДЕ ЗА РАДНЕ МАСЕ,
национална равноправност за македонски и црногорски народ и остале народе Југославије,

Остварење **НАРОДНЕ ВЛАДЕ** која ће пактом о узајамној помоћи са Совјетским Савезом обезбедити мир и независност и својом демократском политиком поднети свом народу да чува тај мир и независност.

Доле агенти енглеског и немачког империјализма!

Доле империјалистички рат!

Живео мир и независност наших народа!

Живео Совјетски Савез, једина наша нада, тврђава мира и независности малих народа!

Живело борбено јединство радничке класе!

Живео савез радника и сељака, савез читавог радног народа у борби за хлеб, мир и слободу!

Живела КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, најодлучнији борац за мир, равноправност и независност свих народа Југославије!

**Покрајински комитет
КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

да се у војсци залажу за подизање борбеног духа, да се боре против пете колоне, против капитулације која је водила издаји земље и др. Но, сада је то требало конкретно спроводити у стварност. Најпре смо нас неколико чланова Покрајинског комитета, који смо се тада затекли у Београду — Милош Матијевић Мрша, Билас, Радоје Дакић, Љубинка Милосављевић и ја — уз присуство члана Политбироа ЦК Раде Кончара, водили разговор о томе шта би требало предузети. Потом смо, окружени неким члановима МК и партијским активом, у ствари одржали заједнички састанак. Договорили смо се шта је потребно одмах предузети да би партијске организације и руководство „несметано“ наставили рад.

Договор није дуго трајао, морало се брзо одлучивати, јер нас је, поред осталог, ометало стално надлетање и бомбардовање немачких „штупка“. Око 10 или 11 часова договор је био завршен. Одређени су први и хитни задаци Покрајинског и Месног комитета, као и партијских актива и организација. Одлучено је: део чланова ПК и МК да остане у Београду; остали, као и цео актив, да пођу у разне крајеве Србије, Црне Горе, Санџака, и друга места, где је требало да се укључе у своје војне јединице, а неки са задатком да се нађу на одређеним подручјима. Одлуке су преко веза пренете и осталом чланству. У случају капитулације, одређени број другова је требало да се задржи на терену ради мобилизације Партије, прикупљања и скривања оружја, као и припрема за партизанску борбу. У том случају комунисти треба да пропагирају у војсци да се не предаје оружје, да се војници задржавају у шуми, да се избегава заробљавање итд.

Многи другови и другарице одмах су кренули у разним правцима. Они који су на основу одлуке имали да остану у Београду требало је тога дана да се повуку на крајњу периферију Београда,

док траје бомбардовање (Милован Билас, Љубинка Милосављевић, Мрша Матијевић и ја). Неки од нас чланова Покрајинског комитета требало је да останемо у Београду. Тако смо ми, Кончар и још једна група другова и другарица, после састанка на пољани, дошли у двоориште стана у Шуматовачкој улици. У међувремену, почели су пристизати још неки другови и другарице; међу нама се нашао и Жарко Зрењанин (који је дошао неким послом у Београд), Сретен Жујовић са породицом, Иван Милутиновић и други.

Ту смо даље наставили договор: разматрали смо неке проблеме који су проишли из настале ситуације (веза, техника и друго). Поред тога, направили смо распоред људи, а и самих чланова Покрајинског и Месног комитета. Тога дана су многи чланови Партије, без обзира на бомбардовање, морали да дођу у град да би посвршавали неке послове. Пре свега, да не би дошло до провале, из неких станова је било нужно сакупити одштампане летке ЦК, које је требало растурити тога јутра на збору, а сада су били неактуелни и ваљало их је уништити.

Срећна околност је била што је збор био заказан тога јутра. Тако су читав партијски актив, већина чланова Партије, као и многи симпатизери Комунистичке партије и антифашисти били на ногама, неки већ окупљени на збору, а многи су пристизали.

С обзиром на то да је збор био забрањен, рачунало се да ће полиција напасти и покушати да га растури, тим пре што је после збора требало да се одржи демонстрација слична оној 27. марта, само у мањем обиму. Колико се сећам, ми смо управо из тих разлога и заказали збор у рано јутро. То је не само олакшало мобилност Партије, већ је и многе људе сачувало од очигледне погибије.

Прво бомбардовање је нанело највеће људске жртве. Људи су се нала-

◀ Факсимил Прогласа Покрајинског комитета КПЈ за Србију припремљен за збор који је био заказан за 6. април 1941. у Београду

Le facsimilé de la Proclamation du Comité Régional du PCY de Serbie, préparé pour le meeting qui aurait dû avoir lieu le 6 avril 1941 à Belgrade

зили у кућама, а многи су се затекли и у кревету. Јер, била је недеља.

Након првих налета немачких авиона, народ је у групама почео да излази из града и креће према периферији. Сваки је носио понешто: бошчу, ранац, поњаву, ћебе, шта је ко имао, и како је коме шта дошло под руку. Није било много времена за размишљање. Били су то први тешки утисци: људи, жене са децом, склањали су се испред немачких авиона, ишли су а да и сами нису знали куда. Неизвесност је била за све. Многи су били избежумљени, јер су напуштали разрушене домове где је неко од њихових остао под рушевинама. Мада се одмах могла уочити општа дезорганизација, свако се сналазио како је могао и знао. У таквим ситуацијама обично расте страх и паника, но имала сам утисак да су људи ипак остали мирни. Више је изгледало да су се питали шта ће бити даље.

Не сећам се да ли је већ тога дана било издато наређење за мобилизацију или каква наредба за приправно стање, али су се већ после подне могли видети многи људи који су ишли у групама да би се прикључили некој војној јединици. Код свих њих је било очигледно расположење за борбу и освету.

Договорили смо се да би се ипак требало привремено повући на периферију Београда. Тако смо негде око 17—18 часова сви групно кренули према Торлаку, с тим да се чланови Месног комитета и део активиста задрже на периферији Београда. Чланови ПК и још неки другови и другарице требало је да привремено оду у неко село у близини Космаја, а остали, по распореду, да наставе пут даље. Имала сам мучке да убедим Страдала да не пође с нама. Он је осетио да смо ми компактни, организовани; ми смо му уливали неку сигурност и хтео је пошто-пото с нама. Лепа је знала о чему се ради, па је настојала да га примири и задржи. Ја сам иначе имала намеру да се убрзо вратим у Београд, те сам му рекла и обећала да ће тада поћи са мном, уколико буде потребно. Тако се он смирио. Осетила сам да му је било тешко када смо пошли.

Кад смо стигли до Торлака била је већ ноћ. Ту смо направили мали предах. Мислили смо да ћемо моћи одспавати два-три сата, но то је било немогуће: било је хладно, а и све нас је узбуђивала слика Београда у ноћи. Могли смо га целог видети — био је у пламену. Не сећам се када смо кренули даље, но знам да је, кад смо се нашли на авалском друму, била зора. Ту сам се срела са Радом Аранђеловићем и Новицом Петровићем, комунистима, иначе резервним официрима.

— Шта је, Раде, куда ћеш? Зашто се враћаш? — питала сам га.

— Ето, Цано, видиш шта је, тражи-мо војну јединицу — насмејао се.

Мало смо се задржали с њима у разговору. Лутали су — рекоше — целу ноћ, тражећи распоред. Добијали су погрешне информације, тако да никако нису могли пронаћи своју јединицу. То је био случај и са многим другима. Осећала се општа збрка и збуњеност. Неки делови југословенске војске кретали су се према Младеновцу, а други пак према Београду. Изгледало је да се крећу тамо и овамо без одређеног циља.

Убрзо је наша група сишла са авалског пута и кренула попречним путем преко села и ливада према Космају. Стигли смо негде после подне у село Парцане. Мало смо се одморили, нешто јели, а након тога одмах направили распоред. Један од другова и другарица требало је ту да преноћи и сутра крене даље, а они који су имали да се касније врате у Београд морали су исту ноћ да крену до села Поповића. У тој групи била сам и ја. Сећам се како ми је било тешко прећи још неких 7—8 км до села. Но, ипак се некако створило расположење за покрет. Било је мало лутања, али смо око поноћи најзад стигли у село Поповић. Сместили смо се код родитеља друга Моме Марковића, који су били учитељи у том селу. Ту нам је изгледало, после онога што смо доживели у Београду, „мирно“ и могли смо поново да се саберемо.

По договору, у Поповићу је требало да останемо неколико дана са осталим друговима. Међутим, на позив Биласа, после два дана пошли смо у Београд.

Наравно, заједно смо отишли у „мој“ стан. Лепа и њен муж су устали из кревета; имала сам осећај да су се искрено обрадовали и били радосни што су нас опет видели. Нешто смо вечерали и остали дуго у разговору. Тих дана су већ почеле кружити алармантне вести, сензационалне и противречне приче. Петоколониши су почели помало да дижу главе. Многи људи без икаквих разлога, негде и у групама, били су стрељани, наводно као петоколониши. Осећала се атмосфера безвлашћа. Било је случајева да су истински патриоти хватани и убијали петоколонише, али како су се Немци приближавали, издајници и пета колона, све више су испољавали силу и јавно вршили акта саботаже и ликвидацију појединих људи. Непосредно после бомбардовања Београда појавиле су се и пљачкашке банде. Људи који су остали у Београду задржавали су се у кућама. О томе смо те ноћи разговарали. Страдалови су ми износили конкретне случајеве.

Заиста, сутрадан сам и сама могла све видети. Кретање по Београду је било ризикантно и постојала је могућност да те нека банда сретне и само пружи прст: петоколониш, па да се човек гешко одбрани, поготову ако је сам. Очигледно да је пета колона организовано и застрашујуће дејствовала, уносила деморализацију и стварала још већи хаос него што је и иначе био.

Изгледало је као да је живот града престао. Улицама су се кретали у групама разни сумњиви елементи, петоколониши, који су насртали на људе. Све је било затворено у кућама, без хлеба и других потреба, а многи делови града

били су и без воде. Жртве бомбардовања су остале нетакнуте под рушевинама кућа, по склоништима, а многе и на улицама. Око Шуматовачке и Церске улице, око Црвеног крста, раније се у ове дане пролећа увек могло видети мноштво деце која су, играјући се на празним плацевима и пољанама, уносила велику живост и радост. Можда ми се из тих разлога урезала у сећање тужна слика пустоши тога дана, 10. априла, када ниједно дете нисам срела, нити чула њихове гласове на које сам раније била навикла.

У једној кући у улици Веле Нигринове, према пољани код Црвеног крста, нашла сам се са Биласом. Ту су биле и неке другарице, али сећам се само Зине, Кончар и његова другарица Драгица већ су били отпутовали у Загреб а Зрењанин у Војводину. Билас није излазио из куће, јер су дан раније, ту на пољани испред куће, стрељали групу људи — „петоколониша“. Заиста, била је изванредно тешка атмосфера.

Билас је био одлучио да иде у Црну Гору.

Мислим да је истог дана пошао. Неко га је пратио, али не сећам се ко. У међувремену је Лепа Перовић пошла да нађе своју сестру Брану, која је радила у штампарији Покрајинског комитета. Том се приликом испоставило да штампарију морамо склонити на друго место, зато што није имала склониште. Тога дана нашла сам се још са Милошем Матијевићем Мршом и Јеленом Бетковић, који су се по задатку одмах вратили у Београд. А после тога, истог дана, с још неким другарицама, пошла сам за Поповић.

Долазак окупатора

Још уз пут смо чуле да се Немци приближавају Младеновцу. Журиле смо да нас њихов пролаз не би захватио. Кад смо стигле у Поповић, наши су већ знали да Немци стижу. Некако још од 6. априла, од првог дана напада, рачунали смо на слом Југославије, али нисмо

схватили да ће то ићи тако муњевитом брзином. Заваравали смо се када смо слушали да југословенска војска даје отпор, да се воде жестоке борбе, да су Немци задржани или претрпели губитке. Ту је било и истинитих вести, али многе су пристизале до нас више

као плод маште, нада, жеља наших људи; а и нама је било тешко да погледамо чињеницама у очи, да прихватимо истину.

Сутрадан су у селу осванули неки делови југословенске војске. Ту је већ пре тога владала атмосфера ишчекивања Немаца. Нико то гласно није хтео признати, али су се људи припремали на то. За тих неколико дана, нарочито увече, скривало се жито, закопавали се: гас, со и друге компромитујуће ствари, као и оружје. Остало је народу сећање и неко искуство из првог светског рата.

Осећали смо, наслућивали да се у нашој непосредној близини припремала битка. И заиста, у рану зору 12. априла, око Раље се водила жестока борба с немачким групама које су у моторизованим јединицама надирале према Београду. Колико ми је остало у сећању, то је био последњи отпор југословенске војске у овом делу Србије. Борба се водила до подне.

У кући Марковића је била већа група људи. Но с обзиром на то да су они раније били компромитовани (и Мома и Дража су били хапшени и протеривани) и због неизвесне ситуације која ће настати уласком Немаца у село, договорили смо се да се поделимо. Тако смо се у рану зору разместили по неким оближњим кућама њихових пријатеља. Кућа у коју смо прешле нас неколико другарица налазила се на једном брдашцу: поред ње је пролазио мали пут кроз село. Изнад куће се добивао широк преглед терена, који је имао благу падину према авалском друму, одакле се могла чути хука немачких моторизованих јединица.

Сви смо били узнемирени. У истој кући, у дворишту, с обзиром на њен положај, окупала се већа група људи: били су то избеглице из Београда, сељаци и разбијени делови југословенске војске. Повремено смо морали улазити у подрум, јер су до нас достизале гранате из бацача и митраљеска паљба. У

време предаха смо излазили у двориште, пели се изнад кућа, да би смо видели шта се догађа. Сећам се, на километар испод куће је погинуо један младић кад се попео на дрво да би осматрао. Мада је ситуација била јасна, атмосфера је била таква да нико гласно није хтео рећи да су Немци већ ту. Било је и таквих који нису хтели веровати у истину. Услед тога проносили су се невероватни гласови. Говорило се да то долазе јединице југословенске војске које се крећу као појачање према Нишу. Нарочито се та илузија одржавала у деловима југословенске војске који су се, разбијени по групама и појединачно, кретали кроз село, не знајући ни сами куда ће. Када се први пут то пре подне чула хука моторизације, неки од старијих сељака забринуто запита једног официра који се ту нашао: „Слушај, брате, па јесу ли то Немци доведе дошли?“ „Баво да те носи, немој да правиш панику, то су наши“ — рекао је официр врло осорно, као да је био спреман за обрачун. Иначе, само дан пре, ако би неко покушао да тражи објашњење или коментарише ситуацију, могао је бити оглашен за петоколонаша и шпијуна. У редовима југословенске војске је владало тешко расположење и деморализација, те су у таквој ситуацији правили несмишљене и анархичне испаде који су често невинне људе коштали живота.

На четврт сата пре упада Немаца стиже и сопственик куће са свом опремом војника, јер је ту ноћ и јутро учествовао у бици. Ушла сам и ја за његовом женом у собу. Био је необично узбуђен, бесан због таквог расула југословенске војске, тражио је нешто хране и дувана. Жена се почела, плачући, савијати око њега: „Слушај, немој даље ићи, пресвучи то одело, молим те немој ићи од куће, погинућеш“. Плакала је, имала је неколико ситне деце.

— Не, нећу остати. Дај ми хлеба, идем“...

Ставио је велики хлеб у торбу, љут и нервозан, и отишао. Не знам да ли се икада вратио.

У дворишту, нешто пре него што су наишли први Немци, нестало је војника и неких официра. Остала је група жена и нешто старијих сељака.

Негде око подне, у нашој непосредној близини чула се тугњава мотоцикла. Убрзо, пред кућом се појавила мала група Немаца. Њихов командир се заставио пред капијом. Ништа није говорио, само нас је погледао седећи и даље на мотоциклу. Извади мапу из торбе која му је била обешена преко рамена; мало је гледао и почео да виче: „Пожаревац“. Вероватно је мислио на село Пожаревац, које се налазило у близини села Поповића.

Један од сељака ћутећи показа руком према селу Пожаревцу. Прошли су, а за њима су се кретале друге групе Немаца.

Сви смо се ћутке, махинално, повукли дубље у двориште. Није се чуо никакав глас изузев појединачних уздаха. Неке жене, чији су синови или мужеви били негде на фронту, у неизвесности шта је с њима, сручиле су се уза зид куће, покриле лице шакама и почеле тихо да плачу. Нико никога није ни покушавао да теши, свако је на свој начин нешто тешко доживљавао и чини ми се да је зато завладала мртва тишина. Јер, ма шта да је ко рекао, то не би било оно што је сваки од нас осећао и доживљавао у том тренутку.

Мени је изгледало као да ништа не мислим и не осећам, а у ствари сам се пренела у прошлост, у детињство, у 1914. годину. Сећала сам се тадашњих догађаја тако јасно као да је то било јуче. Сећала сам се оца који се, на пола сата пре него што ће ући окупатор у наше место, опростио с нама грлећи нас све од реда и говорио мајци: „Ето, Стамена, снаби се некако, најважније је да чуваш децу, а ја, ја не знам да ли ћу се вратити“. Отишао је, мама нас је оставила да спавамо, угасила светло

и, не скидајући се, свалила на кревет. Тако у мраку сви смо очекивали да се нешто деси. Убрзо је неко снажно залупао на прозор, мрмљајући нешто на немачком. Мама се дигла, отворила врата, а у кућу је упала група Шваба са исуканим револверима тражећи скривене комите . .

Убрзо су се људи почели разилазити са дворишта, свако је хтео да се нађе у својој кући. И ми смо се окупили у кући Мома Марковића. У међувремену, наша група се повећала за неколико другарица које су у време бомбардовања Пожаревца побегле из казнионе и негде око 11—12. априла нашле се у Поповићу. И Мома се вратио из Лесковца, где је био по задатку Покрајинског комитета. Договорили смо се да и ми треба да се разиђемо и да већ сутра кренемо за Београд.

Већина је остала ту и да спава. Морало се спавати и на патосу, јер нас је била пуна кућа.

Сутрадан нас је чекао напоран пут. Међутим, колико се сећам, нико те ноћи није тренуо. Негде с вечери, чим је пао први мрак, почела је јака пучњава, као да се у нашој непосредној близини водила жестока борба; наизменично су експлодирале гранате и пушчана муниција, а ниже нас једно село као да је цело у пламену. Биле су то јаке експлозије које су затресле читаву околину. Не знајући шта се дешава били смо узнемирени, премештали смо се из једног ћошка у други, гледали кроз прозор, излазили напоље, распитивали се околу да бисмо бар нешто дознали, али смо тек негде у зору сазнали шта се догађало. Немци су ту ноћ, по свему судећи намерно, ради застрашивања народа овога краја, а вероватно и огорчени претходним нападом југословенске војске тога јутра, минирали вагоне с муницијом на станици Мале Иванче и магацине с муницијом у Раљи, које је у повлачењу напустила југословенска војска.

Улазак немачких група у Београд 12. априла 1941.

L'entrée des troupes allemandes à Belgrade le 12 avril 1941

Неизвесност у окупираном Београду

За Београд смо кренули 13. априла. Већину у групи чиниле су другарице. Мислим да су од другова били с нама Вуле Антић и Мома Марковић. С нама су пошле другарице које су побегле из пожаревачке казнионе. Требало је да свака пође у свој крај. Било их је из Војводине, Босне, Ниша. Пошле су с нама зато да бисмо им помогли да се пребаце до својих места.

На авалском путу смо сусретали моторизоване и тенковске немачке јединице. Било је видно да су то делови оних јединица које су претходног дана пролазиле овим путем према Београду. Очигледно је било да су се журиле некудаље.

Негде после подне стигли смо у Београд. Журили смо да се разиђемо, да сваки стигне на одређено место, како нас ноћ не би затекла на улици. Уз пут смо се договорили о неким стварима на којима је требало већ сутрадан радити. Разишли смо се с тим да се неки од нас набу већ рано ујутро. У ствари, та ноћ и следећих неколико дана значили су неизвесност за све нас.

Већ на самом уласку у град осећали су се оштри и окрутни поступци окупатора. Ради застрашивања људи пуцало се на све стране.

Негде с вечери престало је кретање по граду. С неким другарицама затекла сам се у Шуматовачкој улици. Не сећам се да ли је већ био уведен тзв. полицијски час, али улице су у то време биле опустеле. Дуго смо те ноћи седеле, прво поред свећа, а после у мраку. Страдао је био необично узнемирен, пио је и пушио више него обично. Често смо излазили у двориште. Сећам се, ноћ је била прохладна и тамна, па нам је то омогућавало да се крећемо и више задржавамо у дворишту без опасности, да ће нас неко изненадити. Кажем — без опасности, а у ствари сама чињеница да смо морали остати у кући у којој смо се затекли представљала је клопку и највећу неизвесност.

Ослушкивали смо. Као да то није био наш Београд. Није се чуо уобичајени шум који је одавао живот града. Имао се утисак као да је опустео. Окупатор је господарио градом: из даљине,

са свих страна, чула се пуцњава, час појединачно, час из рафала; одјекивали су кораци немачких стража које су се групно кретале; одзвањале су пиштаљке и повремена вика: „Халт, халт!

Тако смо те ноћи све до зоре ослушкивали као да смо хтели да се уверимо да ли је то стварност.

Чим је ушао у град, окупатор је започео крвави обрачун са грађанима Београда. Отпочео је, ради свог осигурања, с хапшењем великог броја људи као талаца, а многе су хватали на доставу петоколонаша и шпијуна и одмах отпремили у немачке логоре.

По мерама које су свакодневно предузимали, осећало се да је Немце страх од отпора народа, и то не само отпора који је у највећој мери дошао до изражаја 27. марта, већ и оног на који су наишли у првим сусретима са грађанима Београда. Окупатори су наишли на онај свуда присутни неми отпор који је уливао несигурност и ломно њихову самоувереност.

То се најмање осећало по дневним наредбама и плакатима којима је читав град био облепљен. Поред застрашивања и претњи, позивали су и упозоравали грађане на послушност, опомињали су на осорно држање према војсци Немачког Рајха — захтевали наклоност и љубазно понашање...

Уведен је полицијски час, којим је одмах с вечери било забрањено кретање.

Свакодневно, путем наредби, плаката и радија, понављано је: Ако се деси ма какав акт саботаже против јединица Немачког Рајха, биће предузете мере одмазде. Сви који прикривају оружје или ма какав други компромитујући материјал, који је уперен против Рајха, биће кажњени по кратком поступку; сви Јевреји се морају одређеног дана и сата јављати на одређеном месту, итд.

У оваквим условима, за нашу Партију и руководство ПК је настала нова ситуација у којој се требало снаћи и прилагодити јој се. Значајну околност је представљао ранији илегални рад, у коме се за десетину година борбе са окрутним режимом старе Југославије и опште борбе против фашизма прекаљило стотине хиљада чланова Партије. Стечено драгоцено искуство, нарочито руководећег кадра, значајно је користило и преоријентацији рада Партије у новонасталим условима, а томе је допринело и поверење и велики утицај који је КПЈ стекла у народу.

Тренутно, окупација је пореметила рад Партије и Покрајинског комитета. Многи другови и другарице су се по договору у руководству налазили ван Београда. У потрази за војном командом и у тежњи да се укључе у војне јединице ради одбране земље, многи су се затекли у разним крајевима, а део оних који су раније мобилисани је доспео у заробљеништво.

Склањање штампарије Покрајинског комитета

Бомбардовање Београда је пореметило неке од наших планова, нарочито око илегалних станова, склоништа за штампарију и друге материјале, који су израније са много пажње и напора припремани за рад Партије, а и за случај окупације земље. На кућу Бранка Максимовића, која је посебно грађена за смештај и рад штампарије и била при завршетку грађења, пала је бомба и доста је оштетила.

Штампарију ПК, која се налазила негде око Цветкове механе, били смо принуђени већ други дан по окупацији да пренесемо и привремено закопамо. Услед тога што нисмо за њу имали склониште, постојала је опасност да пропадне, а и да настрадају другови код којих се наша.

По правилу конспирације, техника је била „одвојена“ од Покрајинског комитета и за њу нису знали сви чланови

RADNI NARODE JUGOSLAVIJE !

Pedeset i treći međunarodni praznik proleterijata radnička klasa čitavog svijeta praznuje u jeku najstrašnijeg ratnog pokolja i pustošenja kakovo ne pamti historija čovječanstva. Čitav kapitalistički svijet, na svih pet kontinenata, nalazi se u ratu, koga su sistematski pripremale finansijske oligarhije velikih imperijalističkih sila bez razlike, da li se one zvale Engleska, Njemačka, Italija, Japanska ili Američka imperijal. klika. Imperijaliste iz oba ratujuća tabora, bez obzira na to da li se oni zvali nacionalsocijaliste ili fašiste, ili da se zovu "demokrate" tjeraju svoje narode u ratni pokolj samo radi svojih imperijalističkih-kapitalističkih interesa. Narodi proljevaju svoju krv radi interese male šake vladajuće finansijske oligarhije koje vladaju u velikim kapitalističkim državama kao što su Njemačka, Engleska itd. Radi se o novoj podjeli svijeta i podjarmljanju malih država, a ne o borbi protiv versajske nepravde kao što to hoće da prikažu osovinske finansijske oligarhije. Radi se o očuvanju imperijalnog carstva i daljnjem porobljavanju kolonjalnih naroda, a ne o borbi za demokraciju, kao što to hoće da prikaže engleska i američka finansijska oligarhija.

Čitava Evropa, osim velike zemlje socijalizma - Sovjetskog Saveza, zahvaćena ratnim požarom, danas je opustošena - gradovi i sela porušeni. Mnogobrojni nezavisni narodi Evrope danas stenju pod jarmom nacionalnog ropstva njemačkog imperijalističkog osvajača. Podjarmljena zemlje pokrivene su grobovima svojih sinova palih u borbi za svoju nezavisnost, ili kao oruđe u rukama imperijal. sila, pokrivene su tamnicama i koncentrac. logorima, pokrivene su ruševinama pod kojima je našlo smrt na desetine hiljada nevine djece, žena i staraca. Barbarski se uništavaju najveće i najljepše tekovine ljudskog uma i napretka. Strašna avet gladi raširila je svoja krila iznad opustošene Evrope i prijeti gladom i smrću u prvom redu radnicima i ostalim siromašnim seljacima grada i sela.

Sve je ovo rezultat samovolje jedne šake imperijal. zločinaca iz oba imperijal. tabora, koji pod cjenu milijunskih života radnog naroda hoće da održe svoju pljačkašku vladavinu, hoće da spasu od propasti dotrajali kapitalistički sistem

RADNI NARODE JUGOSLAVIJE !

Dok u kapital. svijetu bijesni punom snagom drugi imperijal. rat, koji nosi pustoš, bijedu i očaj, otle na jednoj šestini zemljine kugle, u svijetu socijalizma, vlada mir i blagostanje. DVIJESTO MILIJUNSKA BRATSKA ZAJEDNICA NARODA VELIKOG SOVJETSKOG SAVEZA KORAČA POBJEDonosno VEĐRA I VESELA LICA DVIJOVSKIM KORACIMA IZ SOCIJALIZMA KA KOMUNIZMU, KORAČA U DRUŠTVO KOME VEĆ MNOGO STOLJEĆA TELI NAPAČENO ČOVJEČANSTVO. Korača jedine ispravnim putem ka boljoj i sretnijoj budućnosti, korača po putu koga su obilježili najveći geniji čovječanstva - Marx-Engels-Lenjin-Staljin -.

U ovim teškim i mučnim danima punim grozote i očaja kada izoleđa kao da se povampirana reakcija iz srednjeg vijeka povratila, hoće da uz pomoć najmodernijih sredstava uništi sve što je napredno, kao da hoće povratiti silom kolo historije i pomoću srednjovjekovnog mraka zadržati dolazak novog društvenog uređenja, gdje nema izrabljivača i izrabljenih, gdje nema nacionalnog ugnjetenih, gdje nikada više neće biti ratova i razaranja, u teškim danima napačeno čovječanstvo upire svoje oči u veliku socijalističku zemlju, Sovjetski Savez, nađu svih ugnjetenih i izrabljenih. Na 53 međunarodni praznik rada, na 1. maja radni narod čitavog svijeta upućuje svoje misli sretnim i slobodnim narodima Sovjetskog Saveza, koji ovaj praznik slave kao praznik mnogih velikih pobjeda, kao praznik sreće i blagostanja naroda velike bratske zajednice. Te pobjede, to blagostanje naroda Sovjetskog Saveza napače vjerom radni narod čitavog svijeta u njegovu konačnu pobjedu, u njegovo oslobodjenje od kapital. i nacionalnog ropstva.

RADNI NARODE JUGOSLAVIJE !

Radni narod grada i sela Jugoslavije slavi ove godine svoj veliki praznik rada u znaku strašne tragedije koja je zadesila narode Jugoslavije. Imperijalistički razbojnici raskomadali su našu zemlju i porobili su narode Jugoslavije. Nad radničkom klasom vodi se najsvirepiji teror. Njemački imperijalistički razbojnici poslali su u našu zemlju zloglasni Gestapo, a i talijanski tekozvani Cvru, da u masama pomoću domaćih izdajnika hapse radničke borce. Temnice Jugoslavije naročito u Hrvatskoj pune su radničkih boraca, a reakcionerna marionetska frankovačka, gospodska vlada u Hrvatskoj neprekidno prijeti radničkoj klasi strijeljanjem i terorom. Razne malobrojne razularene frankovačke horde u Hrvatskoj, Bosni itd. divljački teroriziraju radni narod i narode drugih vjera.

RADNICI, SELJACI, GRADJANI - SVI RODOLJUBNI ELEMENTI !

Na okup ! U ovim sudbonosnim danima potrebno je ujediniti sve vaše snage u borbi za vaš opstanak. Vaš opstanak i vaše nacionalne tekovine ugroženi su od vaših vjekovnih neprijatelja. Oni teže da vas zbrišu sa lica zemlje, da vas obnaroče, da vam oduzmu pravo na nacionalni i kulturni život. Sloveniji i Dalmaciji neprijatelji uklanjaju sva vaša nacionalna obilježja. Više nego ikada potrebna je narodna sloga u tim teškim časovima. Ne klonite duhom, ustrajte u borbi u koju vas poziva i koju vodi avangarda radničke klase - Komunistička Partija Jugoslavije.

OMLADINO JUGOSLAVIJE !

Tebi prijeti velika opasnost, u tvoju zemlju je došao najgori neprijatelj omladine. Neprijatelj koji omladinu na najperfidniji način pretvara u svoju ratnu - osvajačku mašinu. Neprijatelj, koji krvotokom potocima prolijeva mladu krv, da bi produžio život onomu što je preživjelo, što smeta razvitku vječanstva - kapitalistički društveni sistem -. Omladino ne daj se zavesti, naročito ti omladino u Hrvatskoj, tebi prijeti osobita opasnost, jer te metnuti vlastodršci hoće pretvoriti ne samo u svoje slijepo oruđe, nego u oruđe onih tuđinskih osvajača koji su okupirali tvoju rodnu grudu, koji gasi tvoju nacionalnu nezavisnost i ponos.

Omladino, Komunistička Partija te poziva da budeš u prvim redovima narodne borbe protiv imperijalističkih osvajača u borbi za sretnu i bolju budućnost mlade generacije.

DA ŽIVI MEĐUNARODNI PROLETERSKI PRAZNIK 1. MAJ !
DA ŽIVI VELIKA, SRETNJA I NEPOBJEDIVA ZEMLJA SOCIJALIZMA
SOVJETSKI SAVEZ !
DA ŽIVI BRATSTVO I SLOGA NARODA NA BALKANU !
DA ŽIVI JEDINSTVO RADNIČKE KLASJE JUGOSLAVIJE !
DA ŽIVI KOMUNISTIČKA INTERNACIONALA !
DA ŽIVI KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE !
DOLJE IMPERIJALISTIČKI OKUPATORI - ŽIVJELA NEZAVISNOST
NARODA JUGOSLAVIJE !
DOLJE IMPERIJALISTIČKI RAT !

CENTRALNI KOMITET
KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Проглас ЦК КПЈ поводом 1. маја 1941. (Архив
за раднички покрет Југославије)

La proclamation du Comité Central du Parti
Communiste de Yougoslavie à l'occasion du
1. mai 1941 (Archives du mouvement ouvrier
de Yougoslavie)

ПК, већ само они који су морали знати по дужности. У техници је радила одвојена група чланова Партије која је за то била задужена. Светозар Вукмановић, који је у то време руководио техником ПК, још се налазио у Црној Гори. Услед тога, ми смо морали да решавамо смештај штампарије, иако нисмо имали довољан преглед постојећих могућности.

Прво смо покушали да је заклонимо или закопамо у истом стану где се наша, али нам то није успело, па смо је морали одмах изнети из куће. Иса Јовановић и још један друг, уз помоћ неких двоколица, пренели су је у Шуматовачку и исте ноћи привремено смо је закопали у вешерници мале кућице која се налазила у дворишту куће, где сам становала. Иса, Брана Перовић и ја радили смо на томе целе ноћи. Лепа је знала за то, али смо уз велике напоре морали свој рад крити од Страдала. Поред извесног ризика, било је изванредно напорно копати тврду устајалу земљу. Брана и ја смо неизменично износила земљу, улазиле и излазиле са пуно опрезности, да се не би приметили ни слабо светло од свеће. Сећам се како

је Иса и поред тога, сав окупан у зноју, ипак збијао и шалу: „Ех Цано, где мене набе, зар бре овде да заглавим! Е, Друже Стаљине, да нас ти видиш како копамо себи раку! Па шта мислиш Цано, да нас не би овде на лицу места побали“ . . .

Стварно изгледа, Иса је имао право. Јер, да смо посао одложили само за следећу ноћ, то нам се могло десити. Пошто смо ујутру завршили посао и засули пепелом место где смо закопали штампарију, разишли смо се, да се ништа не примети. Иса је истог дана по задужењу отишао у Сарајево, а ја, сасвим случајно, нисам заноћила у Шуматовачкој. Тако, када сам сутрадан ујутро дошла, газда од стана, Страдал, није више био ту. У ноћи је упала група гестаповца и одвела га.⁵ Да се то десило само једну ноћ раније, ко зна? . . .

Убрзо, неколико дана после окупације, почели су у Београд пристизати многи наши другови и другарице. Међу првима је 17. априла дошао и Александар Ранковић из Загреба, где је по одлуци Политбироа ЦК КПЈ био на партијском раду неколико месеци.

Директиве са мајског саветовања ЦК КПЈ

Тих се дана радило интензивно на сребивању Партије: партијских организација, окружних и месних комитета у Београду и на другим подручјима Србије; на учвршћењу веза, прилагођавању партијских и скојевских организација, задацима и новонасталој ситуацији, итд.

Крајем априла, или почетком маја, упућена су два члана ПК Србије у Загреб на саветовање ЦК Југославије, где смо поред осталог, добили одређене директиве и задатке за рад Партије у Србији.

Као прво, ПК је анализирао и појединачно претресао све организације и сва руководства окружног и месног комитета и извршио допуну и распоред кадрова у циљу јачања партијских и

скојевских организација. У априлу и током маја већ су многи другови и другарице из Београда били упућени и у округе: неки су пошли као чланови ОК, неки као инструктори ПК. У Ниш је отишла Лепа Стаменковић, а касније Света Младеновић; у Пожаревац — Чеда Васовић; у Шабац — Ивковић; у Ваљево — Милош Минић; у Зајечар — Брка итд. У неке округе и места ишао је и већи број другова. На основу опште линије, целокупна активност ПК и партијских организација је усмерена ка припремама за устанак; на тој се линији вршио распоред партијских организација и руководећег кадра. Радило се на прикупљању оружја, експлозива, санитетског материјала итд. Већ у мају су организовани први санитетски курсеви

на којима су се обучавале углавном другарице.

Покрајински комитет је у највећој мери био ангажован овим проблемима. Цело време били смо на окупу, изuzeв појединих чланова који су по задатку одлазили у организације ван Београда. ПК је окупљао шири круг другова који су најчешће као инструктори ПК одлазили у партијске организације и спроводили његове одлуке. На тај се начин осигуравала већа мобилност руководства.

Поред тога, нарочита је пажња била посвећена начину одржавања веза с партијским руководством и организацијама. У сврху преношења хитних одлука, задатака и материјала створена је широка мрежа курира, углавном од некопромитованих и поверљивих другова и другарица. Везе са окружним и месним комитетима су одржаване редовно, али тих дана, из разних округа су долазили секретари и други чланови окружних комитета у ПК на реферисање и договор о разним проблемима који су произишавали из настале ситуације.

Посебна брига је, била посвећена јачању антифашистичког покрета, односно Народног фронта, који је у себе укључивао најпрогресивније снаге земље. На тој су линији одржаване везе са извесним руководећим људима неких грађанских партија, па сам и сама с неким члановима ПК ишла у неколико махова на преговоре с њима. Такве смо састанке, једном или два пута, одржали испод саме Авале, мислим да је то било у санаторијуму Живковића.

Битно је, међутим, истаћи чињеницу да се Народни фронт у основи и својом развојом одоздо — у народу. На терену, кроз одређене акције, и до рата је у великој мери било остварено јединство прогресивних снага, па је у условима окупације то још и више дошло до изражаја.

Успели смо да Први мај обележимо и овога пута, упркос тешким условима. За тај дан је штампан Проглас ЦК КПЈ. С обзиром на то да је штампарија Покрајинског комитета била закопана, овај проглас смо морали штампати на

гештетнеру.⁶ Извлачили смо га две ноћи у стану Станице Нацевић.⁷

После окупације, све скоро до 22. јуна, владало је неко „примирје“ у односу на прогоне и хапшења комуниста. Било је очигледно да је полицијски апарат старе Југославије у извесном смислу разбијен, несрећан и вероватно у ишчекивању. Тако смо се на извесан начин кретали „слободније“ и читаву активност могли смо да развијемо без неких великих сметњи. Но и поред оваквог стања увек смо били крајње опрезни.

Већ у мају, а нарочито почетком јуна, почеле су се проносити вести и говори да се Немачка спрема за напад на Совјетски Савез. По неким нашим обавештењима, било је очигледно да се немачке трупе регруписавају и концентришу према совјетској граници. Слушајући радио-вести из Москве, имали смо утисак да они овакву могућност отклањају. И стварно, они су негирани ту могућност, одбацујући је као провокацију неких сила, све до изненадног напада 22. јуна.

Иначе, ми смо сваког часа ишчекивали напад, рацију на Партију, а у оваквој атмосфери поготову. Из тих је разлога био предузет низ мера предострожности, како бисмо сачували људе у случају таквог једног налета Гестапоа и домаће полиције, која се у то време и сама реорганизовала и срећивала. Додуше, највећи део руководећих кадрова Партије се још из раније, до рата налазио у илегалности и под тубим именима. Но сада се овај број још у већој мери проширио, и то не само у Београду већ и на другим подручјима Србије. У ствари, ако је ко био мало компромитован од раније ма на којој линији активности против фашизма, морао се сакривати. Поред тога, негде око 22. јуна Партија је била обавештена да се припрема рација на комунисте и друге прогресивне елементе, због чега је требало предузети шире мере у сакривању људи.

На дан 22. јуна, у само јутро, чули смо да је Немачка напала Совјетски

Савез, а као резултат тога дошле су до нас и прве вести о хапшењу наших људи у Београду.⁸

Не сећам се да ли је био заказан састанак ПК, али по уобичајеној пракси ми смо се сакупили у Шуматовачкој улици, да разматрамо проблеме у вези с насталим догађајима. Пре тога дошла сам на састанак с неким друговима, заказан код школе Војислава Илића. На самом улазу у двориште сретох се са Мршом.

„Јеси ли чула шта је ново, знаш да су Немци напали на Совјетски Савез?“ — рече узбуђено.

Гледала сам га и ћутала. А он, као да је хтео да ме увери у радосну вест, поче ме трести за рамена. Но, тргао се кад је приметио да ми се сузе котрљају низ лице и остао као укопан:

„Шта ти је, шта ти се десило Цано?“

„Жао ми је совјетских људи, после Октобра још и ово — рекох — „Неће то бити тако лако“ ...

Заиста, било је много људи који су се овоме из сасвим добронамерних разлога радовали, рачунајући на бржи крај фашизма. Тренутно је било раширено мишљење да ће се рат врло брзо завршити, да сада треба сваки час ишчекивати совјетске падобранце.

ПК је још истог дана донео одлуку и предузео мере да се склањају сви они чланови Партије и симпатизери који су дотле живели илегално или полулегално, а којима је претила опасност да буду похватани од Гестапоа. Нарочито је упозорен руководећи кадар људи у околним, који су живели у мањим местима и који су се још кретали легално или полулегално. Поред тога што је тога дана у Београду готово читава партијска организација била мобилна (везе, обавештења и др.), истог дана су упућени курири с поруком ПК и у унутрашњост.

Ова мера је била од великог значаја, јер смо у првом налету сачували људство и партијски кадар. Неки другови, међутим, упркос обавештењу да треба да се склањају, рачунајући да нису компромитовани нису се држали упозорења и пали су већ 23. и 24. јуна. Многи од њих били су и стрељани као прве жртве у масовним одмаздама окупатора.

Како се види, хапшења су почела већ 22. 23. и 24. јуна. Тих дана у Београду и на читавом подручју Србије била организована општа хајка у хватању комуниста, симпатизера и других прогресивних елемената.

Међутим, још раније, а поготову сада, многи руководећи другови — нарочито у околним, — одмах су се повлачили у села у околини градова, одакле су руководили радом и где су се у ствари зачињали први партизански одреди, прве акције против окупатора. У исто време и у Београду је отпочело формирање десетина.

Већ 23. јуна је донета одлука да се предузму одређеније мере за оружану борбу. У вези с тим је још истог дана упућен део чланова ПК и инструктора у округе, како би директно пренели одлуке ПК, а и на лицу места предузели одговарајуће мере, имали увид у ситуацију и сагледали проблеме.

У међувремену, између 22. јуна и 4. јула, убрзано се радило на формирању партизанских јединица, десетина и одреда. Многи другови и другарице одлазили су на терен где су били створени пунктови. Вршио се и распоред руководећег кадра. У том је времену наменован и Главни штаб за Србију,⁹ који је преузео изванредан део послова на разради основних смерница за почетак акције, распоред снага и друго.

Када је 4. јула уследила одлука ЦК КПЈ о оружаном устанку, на многим местима већ су биле оформљене оружане групе и десетине. На тај начин су већ за неколико дана после одлуке о оружаном устанку могле уследити организоване акције и у Београду и у другим подручјима Србије.

У спровођењу ових одлука, окружни комитети, месни комитети, као и партијске организације добили су најшира овлашћења да сами користећи се свим средствима и могућностима, организују, изналазе и одређују објекте за напад и саботажу, изузев у случајевима где је била потребна координација.

Под истим условима на територији Београда су деловале војне десетине, групе које су се налазиле под непосред-

ним руководством партијских организација. О облик и детаљима саботажа на свом ујем подручју одлучивала је непосредно партијска организација која се на терену користила свим непосредним могућностима. У свим тим акцијама била је најшире ангажована и омладина, мада је она, под руководством Партије, имала и посебне задатке.

На тај начин акције су у исто време почеле на читавом подручју Србије, а по карактеру саботажа и напада на

поједине објекте биле су разноврсне. У ствари, ишло се на рушење свега што је служило окупатору.

Овакав развој ситуације био је омогућен и тиме што је Партија у Србији била усмеравана у том правцу и што је, приликом доношења одлуке о оружаном устанку, већ била дубоко зашла у припреме. На тај су начин партијска руководства и партијске организације спремно дочекали одлуку ЦК КПЈ од 4. јула.

Ослобођење Марка

Током јула 1941. године вршиле су се припреме за напад на београдску радио-станицу. Колико сам разумела, требало је експлозивом разрушити. Том је акцијом руководио Александар Ранковић. Ми у ПК смо знали да се на томе ради, али нам појединости око организације нису биле познате. Само, били смо у ишчекивању. Сећам се да смо неколико вечери очекивали да престану емисије Радио-Београда. Но, кад год смо отворили радио, емисије су се чуле. Погледали смо се и питали о чему се ради. Зашто ли акција није успела? Тражили смо оправдања за то и нагађали. Но, били смо ипак уверени да ће та акција најзад успети. Међутим, неколико дана пре хапшења, Ранковић је изражавао неку сумњу: „Нешто ми је сумњиво, нешто није у реду, као да неко намерно одуговлачи...“, говорио је.

Једне вечери, после Марковог састанка са човеком из групе која се припремала да изврши саботажу на радио-станици, Марко и Буро Стругар су свратили у стан у Шуматовачкој улици. Били су забринуте. Осетили су да их неко прати и питали се да ли је то било случајно или је у вези са акцијом на радио-станицу?

Двадесет седмог јула у 12 часова, у Шуматовачкој улици смо имали заказан састанак чланова Покрајинског комитета који су се налазили у Београду.

Ја сам се затекла у том стану, а нешто пред подне је наишао и Мрша (Милош Матијевић).

Изненада је дошао Буро Стругар. Видело се да је узнемирен. Одмах ме позвао на само у другу собу.

— Слушај, Цано, не знам шта је са другом Марком, али ја мислим да је он пао.

— Зашто баш мислиш да је пао? — кажем Бури. Можда су се негде склопили, помакли у неку другу улицу.

— Не, не, ја сам све обишао; ипак се нешто десило.

Помислила сам да је Стругар вероватно имао разлога за такву сумњу, с обзиром на то да је од раније постојало више елемената који су указивали на такву могућност. Но, пошто смо већ имали заказан састанак за 12 часова, рекох Бури да ипак сачекамо. Друг Марко је тај састанак заказао, па ако се није ништа десило он ће свакако доћи или ће нешто поручити.

— Но, шта вам се то десило синоћ? Да ли вас је неко стварно пратио?

— Ма синоћ смо се још колебали и претпостављали разне могућности — јесте и није, видела си, а сада сам уверен да је све то било сплетено око друга Марка.

И Буро је испричао детаљно шта се десило:

— Ја сам бициклом пошао према Пашином брду на састанак са Мами-

ћем, Пајићем и Металцем. Како сам се спустио Улицом престолонаследника Петра, запазих нека већа кола пуна људи и међу њима Радана Грујичића.¹⁰ Обратих већу пажњу и видех — застајкују, осврћу се и крећу полако према улици Грчића Миленка. Негде ту у близини су стаали и изишли из кола. Одмах сам помислио на друга Марка, знао сам да се он креће у овом крају, јер сам га последњих дана често пратио. Истог часа — добро је што сам имао бицикл — подох да га тражим оним улицама где бих га по прилици могао наћи. Убрзо га сретох у једној улици где је био пошао на састанак са оним другом из групе која је имала да изврши саботажу на радио-станици. Рекох му шта сам запазио и да би, по мом мишљењу, требало да се одмах склони из овога краја. Међутим, био је упоран и одлучио је да оде на састанак, јер је мислио да треба о свему обавестити и човека који га чека, пошто се могло претпоставити да полиција и њега тражи. Договорили смо се ипак да предузмемо неке мере обезбеђења. Наиме, пошто је то било у близини, ја сам отишао по Пајића, Мамића и Металца који су имали при себи револвере, па смо се договорили да Марко иде напред, а да га ми — за сваки случај — на педесетак метара удаљености пратимо. Марко тада пође, заобилазно преко башта, тако да смо се нашли тачно преко пута места где је имао заказан састанак. Ту спазимо оног човека како стоји пред једним ниским дрветом. Марко га иза једног заклона тихо позва и руком му даде знак да приђе. Међутим, овај као да се нешто нећкао, освртао се. Касније ми је Марко рекао да му је тада синула у свести сумња да нешто није у реду са овим човеком. Но, ипак је он убрзо пришао. Марко га је ухватио под руку и пошли су даље, док смо их ми стално пратили.

— Добро, па је ли онај човек вас видео? — упитах.

— Могао нас је видети, причао је даље Бүра. Марко се од њега брзо растао. А кад смо се наново нашли, рекао ми је да му је изгледало да се овај устегао да приђе, да је био узнемирен, окре-

тао се као да још некога очекује, па, и кад му је рекао да се у близини налазе агенти специјалне полиције и да нешто изгледа сумњиво, он је остао сасвим миран.

„Мени се можда само то учинило — казао ми је Марко, — па пошто ситуација није била јасна, одложио сам с њим разговор и заказао за сутра у 10 часова“. Рекао је да би било добро да и ја сутра дођем да се упознам с њим, да га заједно оценимо, а можда ће то бити и онако потребно.

— Знаш ли ти нешто о томе човеку, ко је он? — упитах Бүру.

— Не знам, синоћ ми је Марко рекао да је сигуран. Један одговоран друг га је с њим повезао, јер постоји могућност да преко њега дођемо до магацина с оружјем. Касније, пошто је Марко утврдио да је он техничар и да има везе с радио-станицом, дошао је на идеју да га искористи и за саботажу на радио-станици.

— Ето видиш, закаснио сам на тај састанак само неколико минута, и ко зна шта се тамо збило! — забринуто се вајкао Бүра.

Након овога била ми је уверљивија његова сумња да је Марко ипак ухапшен.

Брзо је дошло 12 часова, и прошло, а нама је сваки минут ишчекивања потврђивао да се ипак нешто десило.

Вратили смо се у собу у којој је био Мрша, где су у међувремену пристигле Вукица Митровић и Љубинка Милосављевић, и тихо смо наставили разговор о томе шта да радимо. Крили смо то од Лепе.¹¹ Нисмо јој могли одмах рећи наше сумње, јер ни сами нисмо били сигурни. Али она је приметила да смо узнемирени и да се нешто догађа.

Убрзо, негде око један сат — пола два, било је све разјашњено. Лазар Колишевски, који је у то време био на пропутовању за Македонију и становао негде испод Шүматовачке улице, послао је цедуљицу у којој нам јавља да је видео како Марка воде гестаповци према аућу који је негде био сакривен; да је сав окрвављен и изубијан, тако да су га гестаповци просто носили.

Било нам је јасно шта се десило.

Мала попречна улица при завршетку Шуматовачке где је Марко заказао састанак са човеком из групе, била је раскопана и с обеју страна стајале су набацане гомиле земље и камења. Како сам касније сазнала, када је Марко био већ при крају улице запазио је да човек с којим је имао састанак даје неке знаке, пружајући руку према њему. У исто време група од седам-осам гестаповача, која се налазила сакривена иза гомиле земље, напала га је с леђа, тако да није могао употребити револвер који је имао при себи.

Шта да урадимо? Питали смо се.

— Спасићемо га — рекох спонтано. Али како ћемо га спасти, то ми у том моменту ни самој није било јасно. Но, већ то што смо рекли да ћемо га спасти изазвало је међу нама живост и друго расположење; као да смо имали не-

што јасно пред собом, као да смо већ нешто решили. Нико од нас није могао схватити да бисмо могли да останемо без Марка. Нисмо могли претпоставити да њега не буде међу нама. Отуда та спонтана нада и некаква унутрашња сигурност да га морамо спасти.

Међутим, да бисмо могли нешто предузети морали смо, пре свега, да сазнамо где се Марко сада налази. То је био први услов да се направи некакав одређенији план.

Сада, кад размишљам о томе, изгледа ми као да нам је све ишло лако од руке. Већ негде рано по подне добили смо преко мајке Вере Лазовић писмо од Митре Митровић и Вере Вребалов из болнице у Видинској улици (болница која је и пре рата служила за политичке затворенике), да су Марка тамо донели онесвешћеног.¹² Јављали су у којој соби лежи и да је најбоље извршити напад

Болница у Видинској улици (данашња Очна клиника у улици Џорџа Вашингтона) из које је ослобођен Александар Ранковић 29. јула 1941.

L'hôpital dans la rue Vidinska (actuellement Clinique Ophtalmologique dans la rue George Washington) d'où fut libéré Aleksandar Ranković le 29 juillet 1941

између 7 и 8 часова ујутру, јер се тада мења стража. Касније смо о томе доби-ли још једну цедуљу исте садржине.

Ова обавештења су нам омогућила да без даљег размишљања и нагађања предузмемо конкретне мере.

Како се види, за непуна три четири сата после Марковог хапшења имали смо све основне податке који су нам омогућили да одмах приђемо детаљнијем организовању акције.

Одмах по подне заједнички смо се договорили шта да предузмемо. Морало се хитно радити, с обзиром на то да смо били ограничени полицијским часом. Тако смо то поподне у основним цртама направили план акције.

Требало је прво формирати неколико група за напад на болницу. Рачунали смо на 40—50 другова који би учествовали у тој акцији.

Тада су у Београду постојале многобројне и добро организоване десетине, тј. наоружане групе које су вршиле разне акције и саботаже. Овим су групама руководиле основне партијске организације а у многим случајевима и рејонски комитети, нарочито кад је требало координирати акције које су биле ширег карактера и где је било потребно више људи. Неким су акцијама непосредно руководили и Месни и Покрајински комитет. У том су се случају користили друговима из ових група. Ове војне десетине — како смо их често називали — биле су врло еластичне и по броју нису биле једнаке — негде је у њима било пет, негде десет, па и педесет другова. У њих су били укључени већином чланови Партије. Поред тога, оне су се ослањале на масу радника и друге симпатизере, користећи се најширим утицајем Партије и отпором народа према окупатору који је из дана у дан растао.¹³

Баш током јула имали смо формирану једну такву групу од двадесетак одабраних другова. Наиме, била је припремљена акција за спасавање Мате Видаковића из Опште државне болнице.¹⁴ Било је неколико покушаја да се Видаковић ослободи, па је чак у неколико махова било заказано и време за акцију. Постојали су повољни услови да се

успе, но, колико се сећам, највећа отежавајућа околност за извршење напада је била Видаковићева пасивност у односу на оно што је он сам у оваквим ситуацијама могао да учини. Због тога се ова акција није могла остварити.

Постојање ове већ организоване групе било нам је од неоцењиве користи у спровођењу акције за спасавање Марка па је она међу првима узета у обзир као целина. Та је група располагала извесним искуством, а имала је и нешто више оружја. Остали учесници акције одабирани су појединачно. Да би сигурност била потпуна, углавном су сви они били чланови Партије. Учествовало је и неколико чланова рејонских комитета. Одређено је да се укључи и Грубач¹⁵, који је био тек кооптиран у Месни комитет, а није био компромитован. Грубач је имао да буде на челу групе која је била предвиђена да уђе директно у болницу.

Додуше, тога дана ми још нисмо вршили распоред група. Оставили смо то за сутрадан, док добијемо план и распоред болнице. Зато смо за сутрадан у понедељак, у 6 поподне, заказали састанак са руководиоцима група и групом која је имала задатак да уђе у саму болницу. У међувремену је требало прикупити људе и оружје. Овај задатак су узели на себе Мрша и Вукица. Они су одмах и отишли са састанка, јер није било много времена.

Ја сам се одмах нашла са др Ненадом Парентом у његовом стану у Сазоновој улици (недалеко од Шуматовачке улице), изложила му читав случај и ставила у задатак да нам до сутра ујутро направи распоред просторија у болници, испита околину болнице и како се може доћи до собе у којој је Марко лежао.

Када смо завршили основно око припремања ове акције и кад смо Буро и ја остали сами у стану у Шуматовачкој улици, почели смо из предострожности да разматрамо околности под којима је могло доћи до провале, као и могућност да се провала прошири и којом би линијом то могло ићи. Буро није знао много, али је ранија сумња да смо под призором указивала на потребу крајње

опрезности. Није искључено да су нам агенти били на трагу. Због тога смо се сагласили да би стан у Шуматовачкој требало напустити, и то одмах.

Заказали смо да се ујутру нађемо у стану др Паренте ради даљих припрема. Ја сам, међутим, остала у свом стану готово до полицијског часа да бих све рашчистила. Лепа ми је у томе помогла. Све ствари ПК оставили смо у ствари у истом стану, само смо их сакрили. Радило се о писаћој машини¹⁶ десетак Лењинових књига и другом ситном материјалу. Тада сам рекла Лепи да је Марко ухашен, да постоји могућност да су га пратили и да морамо напустити стан. Договорили смо се како да се она држи ако неко дође, као и о другим појединостима. Но пошто сам овде, пре ове одлуке о напуштању стана, била заказала састанак с Љубинком и Жилом Степановићем (руководилац технике Покрајинског комитета) који су имали да донесу револвере и бомбе, то сам задржала кључ од споредних врата куће и рекла Лепи да ћу вероватно сутра око 5 сати по подне навратити. Уговорили смо да она са стране подигне завесу од кухињског прозора који се са улице могао видети, што је требало да значи да је све у реду.

Приликом поласка запазих две књиге које нису биле склоњене: „Кратак курс историје ВКП(б)“ и „На Западу ништа ново“ од Ремарка. Предадох Лепи да их склони и пошто је упозорих да погледа да није још нешто остало, напустих стан неколико минута пре полицијског часа.

Пошла сам према Црвеном крсту, а затим у Улицу Веле Нигринове, код Босе Борђевић. Преко Босе је покрајински комитет одржавао везу с Јанком Јанковићем¹⁷, који нам је већ у то време преко ње давао драгоцене обавештења, празне пријаве и легитимације. Из тих смо разлога ову кућу држали по страни за друге ствари.

Боса се мало изненадила кад је видела да тако касно долазим, јер јој је било јасно да ћу ту морати да останем да преноћим.

После свега што се тога дана десило могла сам да мирно о свему размишљам,

а и о ономе што сутрадан треба да обавим. Ђутала сам, видело се да сам нерасположена. Боса је то приметила, сумњала је да се нешто десило, па сам јој увече и рекла да је Марко ухашен.

Сутрадан смо од раног јутра сви били у покрету. Пошто је акција предвиђена за уторак у 7 часова ујутро, то је у том једном дану требало извршити све припреме.

С обзиром на то да смо имали само један дан пред собом — а полицијски час је почињао негде око 20 часова, тако да се после тога није никако смело кретати улицама — морао је тако рећи цео београдски актив да буде у покрету: цео Месни комитет, делови рејонских комитета и други. Било је потребно саставити „десетине“ односно групе, сабрати оружје, пронаћи сигурног шофера и аутомобил, санитарски материјал и лекара, као и стан у коме би могли да се прихвате рањени другови уколико их буде, итд.

Све се то радило уз пуну предострожност. Због тога је само један део учесника знао о коме се другу ради.

Треба имати у виду да Гестапо није знао кога је ухватио.¹⁸ По ономе што су гестаповци нашли код Марка приликом хапшења (Проглас ЦК КПЈ и летак МК припремљен за штампу, револвер и нотес с разним забелешкама), могли су да оцене да је реч о неком руководиоцу, али очигледно нису могли ни да претпоставе да се ради о секретару Покрајинског комитета и члану Политбироа ЦК. Јер, Марко је имао легитимацију на туђе име, на име Момчила Перишића, чиновника.¹⁹

Већ тога јутра, у понедељак, имала сам у ташни парче хартије из нотеса на коме је био скициран распоред просторија болнице у Видинској улици.

На основу скице смо Ненад Парента, Буро Стругар и ја разрадили у основним цртама распоред група и имали тачну замисао како акција треба да тече. Остало је да још једанпут све то проверимо с руководиоцима десетина, а нарочито са друговима који су имали најтежи задатак: да дођу до себе у ко-

јој се налазио Марко. Састанак је био заказан за 18 часова истога дана. У разради плана нам је помогло и то што сам и сама знала распоред просторија болнице, пошто сам 1930. године провела у њој месец дана као затвореник.

Тог преподнева нам је Милада Рајтер предала поруку друга Тита која је, колико се сећам, гласила: „Одмах спасите друга Марка. То сте већ требали да учините“. Ово „одмах“ и „већ сте требали“ дубоко ми се урезало у сећање. То је онда било помало и необично за нас, јер смо били навикли да задатке примамо уз извесна образложења. Због тога ме је ова кратка наредба штрећнула, а мислим и друге. Чини ми се да сам тек тада схватила значај и смисао наше оружане борбе, и да рад КП и по форми и по садржају добија други карактер. Увиђајући сву озбиљност ситуације и наше одговорности, изнова смо се преслишавали: да ли смо акцију могли извести данас уместо сутра? Али пошто је све било у току, није се могло ништа изменити.

Ова порука нас је још више учврстила у ономе што смо већ започели, а мислим да је умногоме допринела и томе да смо сутрадан, без и најмањег колебања, одалучно приступили извршавању задатка.

По подне, међутим, десила се једна непредвиђена ствар која је могла да нам отежа извршење акције.

Око 5 часова пошла сам у Шуматовачку улицу на раније заказани састанак с Љубинком и Жилетом. Том приликом је требало да од њих преузем неколико револвера и бомби и да их у 18 часова предам руководиоцима групе с којима сам имала састанак у једној попречној улици на крају Шуматовачке улице, у стану неког радника.

Пре него што сам ушла у Лепину кућу погледала сам на прозор. Уговорени знак је био ту, значи: све је у реду. Онако уморна, како сам ушла у кућу, скинула сам сандале и пошла према отоману да се, пре него што другови стигну, мало одморим. „Ти ипак дежурај, да неко не наиђе“ — упозорих Лепу. Али тек што сам то изговорила зачу се мотор и нагло кочење кола

пред капијом. Погледах кроз прозор према улазу и спазих једног, па затим другог гестаповца како са упереним револверима иду према кући.

Скочила сам. Нисам имала времена ни да навучем сандале, него сам их зграбила заједно с ташном и пошла према споредном излазу који је у том тренутку био закључан. Имала сам само толико времена да кажем Лепи: „Ја идем“, јер је она одмах пошла према главном улазу куће да их дочека. Извадила сам кључ из ташне и почела да га увлачим у врата, али због узбуђености нисам могла одмах да погодим кључаоницу, тако да ми се кључ напразно окретао у брави. Заузета овим, нисам ни приметила да је гестаповац стајао испред врата. Испало је тако да сам врата откључала ради њега. Зато спустих сандале, да ми се не би нашле у руци, и успех некако смирено и „љубазно“ да отворим врата. Све је то прошло у једном трену. Али, кад сам се окренула предамном се нашао и други гестаповац. У рукама су имали револвере, и то парабелуме, који су ми изгледали као машинке. Можда и зато што сам ја у ташни имали мали револвер калибра 6,35, с којим нисам знала шта ћу, јер ми није пало на памет да га употребим. Ако би га сада нашли код мене, могло би то само да ми отежа ситуацију.

У кући смо биле само ја, Лепа и њена шестогодишња девојчица Беба, која се тада затекла у дворишту. Лепа је имала на себи свилени шарени кућни мантил по коме су биле просуте некакве птице. Знам да сам тада имала утисак да их је с овим кућним мантилом фасцинирала; осећало се да су били веома изненађени њеним изгледом.

Бацили су поглед по соби у којој су се прво задржали. Један од њих је са упереним револвером према нама, нешто оштро говорио. Лепа се загледа у мене, као да се то само на мене односило, и преведе ми с немачког: „Ако покушате да побегнете, бићете убијени“.

Затим су нас легитимисали; утврдили ко је сопственик стана и друго. Мада је моја легимација гласила на туђе име, нисам се могла надати да ћу се извући,

поготову што сам сматрала да су дошли трагом неке провале.

Тренутно ми је изгледало да немам излаза. Ипак се у мени све опирало таквој помисли.

Чини ми се да је инстинкт самоодржања велика унутрашња снага која у тешким и готово безизлазним ситуацијама доноси човеку моћ да искористи крајње напоре и да чини оно што је иначе у нормалном животу немогуће. Интензивно, како се само у таквој ситуацији може, почела сам правити комбинације како да се извучем. Сматрала сам да је боље да при бекству и погннем, него да будем ухапшена.

Мисао о бекству је овладала. У једном моменту, још док смо били у првој соби, успела сам да кажем Лепи: „Ја морам ићи... Морам покушати... Твој положај биће повољнији“...

Имала сам утисак да ме је одмах разумела. Јер, она је агенте све више опседала, настојећи да мене што више остави „пострани“.

Летимично су прегледали прву собу и пошли према другој, спаваћој. Лакнуло ми је, јер се већина сакривеног материјала налазила у кабинету, тј. у првој соби.

Одмах се могло запазити да претрес врше површно. Колико сам могла разумети, интересовали су се за сакривене намирнице које су се налазиле у подруму и на тавану. Али, нарочито су интересоване показивали за кућицу у дворишту.

Све сам више била у недоумици. Била сам још уверена да су овамо дошли ради нас, јер како би иначе могла да се деси таква случајност да добу баш тога дана!

У следећој соби су нашли у једном орману златнике; халапљиво су их купили. Чини ми се да их је Лепа намерно показала. Добро је то деловало; изгледало је да су после тога умањили сву опрезност, нарочито у односу на мене. Тада ми се указала већа могућност да из прве собе искочим кроз прозор. Само, није ми била јасна ситуација у дворишту и око куће; можда је кућа опкољена. Због тога сам бар тренутно одложила овај покушај.

Брзо су, као што сам рекла, и површно претресали; журили су се у двориште, ка кућици.

Питала сам се стално о чему се ради. Знала сам да сада у кућици нема ништа што би нас излагало опасности. Додуше, пре неколико месеци, још у априлу, у њој се налазила закопана штампарија, али она је одавно однесена. Почела сам веровати да су ипак дошли због нечег другог²⁰.

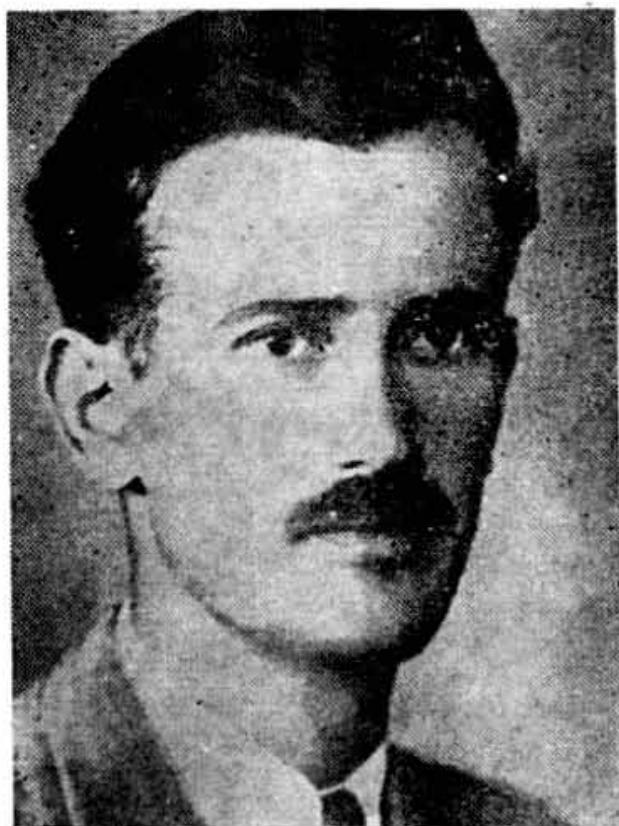
Када смо излазили из куће успело ми је да спустим, односно исправим завесу која је сада овако постављена, указивала друговима на опасност. Међутим, кола и неколико гестаповаца који су стајали пред капијом били су најбољи знак да се унутра не може.

Одмах сам запазила да је, заједно са шофером, било свега пет Немаца. Сада ми је била јаснија ситуација и повољнија могућност за бекство, јер око куће и дворишта, осим њих који су стајали на капији, није било никога.

Вртели су се једно време око кућице, па су најзад из ње изнели два-три кофера с некаквом застарелом хартијом, актима. Оба агента су се нагла над кофере и почели да рију по њима. Помислих: сад је најбољи моменат да покушам бекство. И тако подох с доње стране куће према углу. Док сам била надомак њихових погледа ишла сам сасвим полако, као да нешто тражим. Међутим, кад сам се нашла неколико корака до угла куће приметише ме и обојица у исти мах уперише према мени револвере. „Пуцаћемо!“ — викали су. Вратих се хладнокрвно натраг и замолих Лепу да им каже како ми се девојчица уплашила, да не знам где је и да је тражим. Беба, коју сам сада „присвојила“ стварно се налазила близу ограде другог дворишта, у ком сам правцу намеравала да побегнем.

Као да су поверовали, у један глас одговорили: „Ја!“. То је већ био знак попуштања.

Сада сам слободније пошла према другом углу, с лица куће. Позивајући малу ишла сам све дубље према огради, где је постојао заклон од ниских, гу-

Ђуро Стругар
Đuro Strugar

Милош Матијевић-Мрша
Miloš Matijević-Mrša

стих баштенских жбунова, таман толико да сам могла да измакнем погледима Немаца који су стајали покрај капије, окренути према дворишту. Кад сам се наша близу ограде залетела сам се и прескочила у друго двориште. Још увек полако, заправо лаганим ходом, пошла сам на улицу и ушла у прво двориште. Тек сам тада почела нагло да трчим према Пашином брду, и за неколико минута наша сам се у Улици Војислава Илића.

Да не бих на себе обраћала пажњу пролазника, успорила сам ход. Осврнула сам се око себе — није било ничега што би ми било сумњиво. Тек ме сада обузело узбуђење од свега што се десило. Нисам могла поверовати да сам се тако лако извукла, да сам опет слободна.

Приближавало се време, 18 часова, кад је требало да пођем према месту где је био заказан састанак. Тамо сам затекла већи број другова који су нешто раније стигли, међу њима и Мршу.

Њему сам испричала шта се десило и предложила да у вези с тим одмах предузмемо неке мере предострожности. Морали смо да спречимо хапшење других, јер је постојала могућност да у међувремену неко од наших налети у Шуматовачку. Поготово нисмо знали шта је са Жилетом Степановићем и Љубинком, који су имали да у 17 часова тамо наврате са оружјем.

Договорили смо се прво да организујемо „блокаду“ куће. За ово смо ангажовали целу породицу Парентиних: сестре, Славку, чак и стару, јер су оне знале већину наших другова.

Затим смо у Шуматовачку улицу послали три наоружана друга да макар и по цену напада спрече Лепино хапшење.

Међутим, другови су се убрзо вратили с вешћу да пред кућом нема кола и никаквих других знакова који би показали да су Немци још тамо²¹. Обрадовала сам се што се све тако завршило,

јер сам одмах увидела да је наша замисао о интервенцији у случају Лепиног хапшења била несмотрена. То је могло да нам отежа и онемогући акцију за ослобођење Марка.

У међувремену су пристигли и остали другови. На окупу нас је било 17. У нишчекивању задатка међу друговима је завладала живост и необично расположење.

У то време већ се био разбуктао устанак у Србији. Партизански покрет се све више ширио. Посавски и Космајски одред допирали су са својим акцијама до Умке, Чукарице, Раље и Топчидера²². Већ су у току јула свакодневно одлазиле у партизанске одреде, групе из београдских десетина. Већина другова и другарица је испољавала тежњу да што пре оду у одред.

Отуда сада и радост ових другова, јер се многима од њих, можда први пут, пружила могућност да са оружјем учествују у једној широкој акцији. Приготову што су познавали Марка, а управо су сазнали да је реч о његовом спасавању.

На основу прикупљених података и скице болничке зграде, разрадили смо у основним цртама и план напада на болницу. Према плану смо извршили распоред група, утврдили њихова места, односно положај, и свакој групи одредили посебне задатке.

Прва, најглавнија група, је имала задатак да заузме положај према главном улазу болнице. Ова група се на самом улазу делила на две. Један део је требало да остане код капије као заштита, а други је имао задатак да уђе у саму зграду, односно да дође до собе у којој је лежао Марко. Друга група је заузела положај према излазу с доње стране зграде. Она је имала задатак да штити оне који улазе у болничку зграду и — што је најглавније — да обезбеђује излаз из зграде. С обе бочне стране болнице била је такође постављена по једна група.

Задатак прве групе је био најделикатнији. Она је, поред свега, морала и да изнесе Марка, јер смо претпостављали да он неће моћи да се креће. Зато су у ову групу, поред Грубача који јој

је био на челу, ушли Ракић, Лазовић и Ратко Бурсаћ.²³

Поред свега тога, на састанку смо се још договорили о томе ко ће одржавати везу са шофером, утврдили место за кола, одредили везу с лекаром, време почетка акције и друго.

Пре него што смо се растали уговорили смо да се Мрша, Грубач и ја ујутро нађемо, одмах после полицијског часа. Сматрали смо да сада од Грубача, његове одлучности и сналажења умногоме зависи успех акције и да би зато требало с њим још једном, до детаља, размотрити његов задатак.

У уторак ујутро, како смо се били договорили, одмах смо се нашли нас троје. Приметила сам да је Грубач био необично узбуђен; видело се то и по његовим рукама које су подрхтавале. То ме је прилично збунило. Помислих: шта ли се све може десити ако не буде одлучан! Погледах у Мршу, и он је то запазио и учинило ми се као да је слегао раменима. Али, наставили смо разговор као да ништа нисмо уочили.

— Слушај, Грубаче, све говори о томе да ће се ова акција добро завршити. Како видиш, велики број добрих другова учествује у њој; у болници у ово време нема Немаца, изузев жандарма, и то не велик број. Но, од твоје одлучности, пошто ти идеш први, највише зависи да ли ће се успети... говорили смо му.

Пре него што је пошао договорили смо се да после напада одмах дође у Сазонову улицу у стан Чедо Поповића (то је било недалеко од Парентиних, у једној увученој дворишној старој кућици).

На место акције су пошли Мрша, Вукица и Љубинка. Буро и ја остали смо за то време у стану др Паренте.

Напад је требало да почне тачно у уговорено време између 7 и 8 изјутра. С највећим нестрпљењем чекали смо прве вести. Одједном су се крај прозора појавиле, задихане и узбуђене, Вукица и Љубинка. Шапутале су: „Шофер је отказао... другови чекају... шта да радимо?“

Ту није било места двоумљењу. До одлагања акције нипошто није смело

Соба у болници (Видинска улица) у којој је био Александар Ранковић 29. јула 1941.

La chambre de l'hôpital dans la rue Vidinska) où se trouvait Aleksandar Ranković le 29 juillet 1941

доћи. Зато смо им рекли: „Журите на траг и одмах почните, а на лицу места снабите се како знате... Можда ће Марко моћи да устане...“ Тог тренутка смо се сетили да је сада Марку потребно и одело. Не знам како смо на то раније заборавили, ваљда зато што смо рачунали на шофера, или ко зна због чега. На брзину смо зграбили и додали им Ненадове панталоне и ципеле, и оне су с тим одмах отишле.

Тек смо се после овога Бура и ја забринули. Шта ће сада бити? — питали смо се. Шта ће бити ако Марко не може да устане, ако је још у несвестици?

У нестрпљењу сам пошла раније у стан Чедо Полкића, да тамо сачекам Грубача. Полкићеви су знали да треба да се нађем с једним другом. Било им је то већ обично, јер сам и раније тако чинила, али овога пута нису знали о чему се ради. Пуна ишчекивања седела сам са њима у кујни, оставивши отворена врата да би се видело ко наилази.

Убрзо је Грубач дошао. Само је прозборио нешто неразговетно и одмах се спустио на столицу.

— Шта је било? — упитих га узбуђено. Јесте ли извели Марка?

— Јесмо, одговори он кратко.

У нестрпљењу да дознам што пре како се свршило, упитих га како је све било.

— Добро, каже.

Опет ћутање.

— Јеси ли ти видео Марка?

— Јесам.

— Је ли Марко могао устати?

— Јесте.

— Је ли изишао из болнице?

— Јесте.

— Је ли неко пао, убијен?

— Не знам.

Једва је говорио.

Додуше, ја сам после ових одговора одахнула. Но да бих се потпуно уверила, наставила сам и даље да га запиткујем. Он је опет више ћутао него одговарао. На крају, упитих га:

— Па добро, шта је с тобом, шта ти се десило?

Ћутао је, ћутао, и наједаред, с дубоким уздахом оте му се из уста:

— Убих човека!

Полкић тек као да је сада почео да схвата шта се збивало. Одједном, узбуђен, он упита:

— Којег човека?

— Ма, жандарма који ми се испречио на вратима — почео је Грубач да прича.²⁴

— Јакако! — узвикну Полкић као да тек сада сасвим схвата о чему се ради. — Ах, бога ти, па шта мислиш: он би тебе убио да ти ниси њега. Па шта! Па шта! Те треба убијати, то су слуге најгоре врсте...

Чеда је наставио да објашњава о жандармима и крвопијама. Али, ми смо се журили. Кад смо одлазили само нам је добацио: „Ајде, ајде, пазите се да вас не похватају“.

Да би дознала још неке појединости о акцији, када смо се нашли на улици наставила сам да испитујем Грубача. Сада је мирније наставио да говори:

— Знаш, наша група је дошла до улаза болнице лако, без икаквих препрека...

Ова се група пробила кроз двориште до болнице на тај начин што се још с дворишта капије формирала „група од затвореника“ и „група агената који их спроводе у болницу“. Али, на самом улазу у зграду, збуњен оваквом поворком, испречио се жандарм и почео да виче: „Шта хоћете?“. „Ко сте ви?“.

— Без одговора — причао је даље Грубач — одмах сам му викнуо: „Руке у вис!“, и не чекајући да их дигне, одмах, из непосредне близине, пуцао сам у њега. То је био једини излаз да се не створи већа гужва на самом улазу. Други жандарми, кад су чули пуцњаву, разбежали су се. Собу у којој је лежао Марко пронашли смо, према плану, лако. Остали другови из групе распоредили су се с једне и са друге стране Маркове собе ради заштите, а ја сам улетео у собу. Марко је лежао затворених очију. Али кад сам му викнуо: „Устај Леко!“, одмах се диго и скочио према излазу, где су га прихватили Ракић и Лазовић²⁵. Видео сам их кад су се пребацили преко ограде. Више ништа не знам.

Било је договорено да се, после извршене акције, сви другови одмах повуку изнад рејона болнице. Исто тако, свака група је имала задатак да се на разним странама града, појединачно, састане ради проверавања исхода, како би се одмах утврдило није ли неко настрадао, рањен и слично.

Све је то ишло врло брзо и за сат — два смо сазнали све о томе како је акција текла.

Од наших нико није заробљен, нити логинуо, изузев што је Ракић лакше рањен у руку и још један друг у стомак²⁶. Он је већ био смештен у неки стан изван рејона болнице и тамо оперисан.

Ракић је рањен после пребацивања преко зида болнице. Чим се Марко с Ракићем и Грујом Лазовићем пребацио преко зида, спазили су гестаповца који се одмах машио за револвер. Ракић је стигао пре да опали на њега, али је и овај успео да опали на Ракића и да га погоди у руку. У исто време је један од чланова групе гађао гестаповца, тако да је овај, погођен са два метка, пао.

Сазнали смо да је још један друг, који је лежао у болници, побегао. Нисмо знали о коме се ради²⁷.

Једино нисмо још могли да сазнамо оно најглавније где су се изгубили Марко и Ракић, који је имао задатак да прати Марка до краја. Зато смо одмах послали две другарице према болници, отприлике у правцу где би они могли да се налазе.

Међутим, оне су се убрзо вратиле са обавештењем да су немачке јединице већ блокирале читав крај око болнице.

Мада веома забринуте, били смо уверени да је Марко ипак изван блокаде, да се некако и сам снашао.

Тек смо негде око подне дознали да се Марко налази у свом стану. Наиме, чим су се пребацили преко ограде, Марко је, уфачловане главе и у болничком оделу заједно с Ракићем дошао до пијаци, где су ушли у једну кућу која је имала два излаза. Ту је Марко покушао да се пресвуче, али пошто му ни одело ни ципеле нису одговарали одлучили су да се пребаце до једног Ракићевог пријатеља чија се кућа налазила у близини. У њој се Марко умрио и пресвукао, па су одмах пошли према Улици цара Уроша, где су најмили шпедитерска кола. Кочијашу су објаснили да треба хитно да преселе сестру, а за Марка, који је имао увијену главу, рекли да је он грађевински радник и да је пао са грађевине.

У шпедитерским колима су прешли до Позоришта, средином Теразија и Кнеза Милоша улицом до Браничевске, где су отпустили кочијаша, а затим се упутили у Улицу Господара Вучића 53, где је Марко тада становао.

Тек када смо сазнали да је Марко на сигурном месту, напетост је попустила и узбуђење се стишало. Све напоре је заменила радост што смо успешно извршили задатак који је био од огромног значаја за нашу Партију.

НАПОМЕНЕ

¹ Она сама била је наш симпатизер, а њена браћа и сестра били су чланови Партије. Сестра, Олга Кршул, банкарски чиновник, ухапшена почетком 1942. године и стрељана, држала се херојски; најмлађи брат погинуо првих дана устанка у Космајском партизанском одреду.

² Сећам се и једног случаја из времена окупације: Владо Поповић дошао је пет минута после полицијског часа и било је јасно да ће ту остати на спавању. Стари Туцаковић се налазио у дворишту и ја сам се, када сам видела Владу, мало узнемирила због присуства старог. Међутим, он је само погледао у мене и, не желећи познанство са другом, рекао: „Лаку ноћ, пријатно“. Затим се полако повукао у своје двориште. Имала сам осећај као да ми је хтео рећи: „Будите спокојни.“

³ Рада Врањешевећ, студент. Погинула у Арвару приликом немачког десанта и напада на Врховни штаб. Проглашена за народног хероја.

⁴ Рифат Бурџевић-Тршо.

⁵ Касније смо сазнали да се налази у неком логору у Немачкој.

⁶ Штампарија ПК је ископана у мају и пренета у стан Цирила Жужека, поштанског чиновника у Шумадијској 187, где је остала све до провале 1943. године.

⁷ Станица Нацевић, текстилна радница.

⁸ Међу првима је ухапшен Вуде Антић, банкарски чиновник, и стрељан у првој групи 1941. године.

⁹ Први припремни састанак Главног штаба одржан је пре 4. јула у новом стану др Паренте, код Црвеног крста. Колико се сећам, касније, око 6—7. јула, пре него што су чланови Главног штаба прешли на терен, одржан је још један састанак. На првом састанку били су: Сретен Жујовић, Филип Кљајић, Бранко Крсмановић и ја, као члан ПК.

¹⁰ Познати агент Специјалне полиције.

¹¹ Лепа Кршул-Страдал, власник стана.

¹² Касније је објашњено и како се Ранковић нашао у болници. Чим су га агенти одвели, отпочели су са саслушавањем. Том приликом на самом почетку саслушања задобио је тежак ударац по глави који га је онесвестио. Због тога је тако онесвешћен пренет у болницу у Видинској улици.

¹³ Из ових десетина зачели су се и први партизански одреди Београда — Посавски,

Космајски. А већ у ово време, крајем јула, одивале су се организоване групе у разне делове Србије.

¹⁴ Мата Видаковић, члан Партије од 1929—1930. године, шпански борац. Ухапшен приликом справљања експлозива, при чему се десила експлозија која је разнела део куће, а њему су биле однесене обе шаке и због тога је пренесен у Општу државну болницу. Ово се десило у Драгачевској улици бр. 17 и то усред дана. Мата је стрељан негде у августу на Скели.

¹⁵ Душан Грубач из Беочића — Крми, крајем августа ухапшен у Београду и касније стрељан.

¹⁶ Летак нађен приликом хапшења Ранковића куцан је на овој машини.

¹⁷ Јанко Јанковић, шеф архиве Специјалне полиције, проваљен 1943. и стрељан.

¹⁸ По свему судећи Специјална полиција је имала задатак да то изврши, али пошто није претходног дана успела, изгледа да ју је Гестапо одстранио и сам преузео хапшење и истрагу.

¹⁹ Момчило Перишић, из Лазаревца, општински чиновник, није било само фиктивно име. Он је стварно постојао и становао је у Улици Проте Матеје бр. 2 у Београду.

²⁰ Сутрадан сам сазнала да повод доласка Гестапоа није био непосредно везан са Марковим хапшењем. Радила се, наиме о овоме: Оне две књиге *Историја ВКП(б)* и *На Западу ништа ново* Лепа је била сакрила, заправо немарно убацила у удубљење изнад врата од купатила. Сутрадан је позвала једног младића да јој нешто поправи у купатилу. (То је био син неког Чеха, иначе њиховог кума, који је обрађивао башту у кругу истог дворишта). Том приликом младић је нашао те две књиге. У договору са својим оцем завали су књиге у *Ново време* и закопали иза мале кућице. А исто пре подне пријавили су Гестапоу да су они наводно видели јуче, у недељу, да је Лепа сакрила неке комунистичке књиге иза кућице, да јој долазе сумњиви људи и др. Али, када су Немци откопали књиге и запазили да су оне увијене у новине на којима је био датум од понедељка, уместо Лепе, био је ухапшен њен кум.

²¹ Тога дана Лепа није ухапшена. Гестаповци су поверовали да су јој оне књиге биле

злонамерно подметнуте од њеног кума. Мојим одласком као да нису били изненађени, она им је рекла, вероватно, да сам се уплашила. Задовољили су се тиме што су рачунали да располажу подацима о мени са лажне легитимације. Међутим, када је Лепиног кума Гестапо предао на даљи поступак Специјалној полицији, ова је одмах видела о чему се ради. Тако је Лепа другог дана била ухапшена.

²² Из наредбе Команде града Београда из ових дана, врло добро се осећало колико је покрет у околини Београда бивао све снажнији. Наредба команде Београда: „Пошто је плански рад на подизању главног града Београда, који је обећавао толико успеха ометан злочинским и неисказано безумним елементима, појављује се потреба да се, ради олакшања рада органа безбедности, поново заведе нека врста опсадног стања, које је раније у општем интересу било ублажено. Према томе, вечерњи полицијски час за становништво премешта се овако: радним даном изузев суботе 20 часова, суботом и недељом 19 часова. Према томе ће се затварати и локали. Јевреји, који и том приликом опет покушају да лове рибу у мутној води, смеју да се појављују на улици само од 6—18 часова. Према потреби предузеће се према њима даља ограничења. Ова наредба важи од данас. Понедељак, 28.VII 1941. године — Команда Београда“.

²³ Милан Ракић, графички радник, члан Рејонског комитета. У току рата био комесар Јастребачког одреда. Погинуо је у јесен 1943. године у борбама са немачком планинском дивизијом на Јастрепцу.

Груја Лазовић, студент Техничког факултета. Приликом изласка из Београда ради одласка у партизане допао затвора. Мучен, умро под тортуром.

Ратко Бурсаћ, металски радник. Завршио Војнотехничку школу у Крагујевцу. Мислим да је Личанин. Рањен августа 1941. године на Чукарици код хиподрома, приликом изласка из Београда, када је с једном групом пошао

у партизане. Било је то истог дана када су Лола Рибар и Ранковић изишли из Београда. После тога ухваћен је и убрзо стрељан.

²⁴ 30. јула 1941. године издата је дневна заповест команде града: „Јуче 29. јула око 8 часова ујутро пао је на служби жандармеријски наредник полицијске страже управе града Београда, Аранђел Јовановић. Пао је на прагу државне болнице као стражар — чувар безбедности, реда и мира у Београду. Убијен је од стране комуниста“.

Већ следећег дана излаје се нова заповест: „Војни заповедник у Србији разрезоа је граду Београду контрибуцију од 10 милиона динара због терористичких дела која су последњих дана извршена. Ова свота употребитиће се за борбу против комунистичког вршања“.

²⁵ Марко је стварно био онесвешћен од ударца. Међутим, у болници је дошао к себи, али је наставио да симулира да је у несвестици. Док је лежао, правећи се да је у несвестици, слушао је разговор:

— Ко ли је то?

— Не знам ко је, али је страшно премлаћен.

— Ма знаш, ови су проверавали и утврдили да му је лажна легитимација, да није општински чиновник.

Када је Грубач упао у собу и повикао „Устај, Леко“, Марко је одмах скочио. Код Марка се затекао и један болничар, који је стално седео поред њега и ишчекивао да се поврати из несвести. Кад је Грубач упао, он се забио у хошак собе, дигао руке у вис и почео да виче: „Ја сам Жика санитар“.

²⁶ Овај друг, чије ми је име непознато, погинуо је касније, 1942. године, у партизанима, као борац Прве пролетерске бригаде.

²⁷ Миладин Ивановић.

PREMIERS JOURS DE LA LUTTE DE LIBERATION NATIONALE A BELGRADE

S. BABOVIC

Spasenija Babović évoque dans son article ses souvenirs des événements qui se déroulaient au cours de l'année 1941 à Belgrade pendant la Guerre de Libération Nationale. En tant que membre du Comité Régional du Parti Communiste de Yougoslavie pour la Serbie, elle travaillait sur l'organisation de l'insurrection armée.

A la veille de la guerre Spasenija Babović vivait en clandestinité dans la rue Šumatovačka dans la famille de Jarko Stradal, comptable principal du Secrétariat de la Banque Tchèque. C'est dans cette maison qu'avaient lieu des réunions du Comité Régional.

Le 27 mars 1941, pendant les grandes démonstrations dans les rues de Belgrade,

les membres du Comité Régional décidèrent de se présenter en public et de prendre la direction des masses. Le représentant du Comité Régional menait des pourparlers avec le gouvernement du général Simović exigeant la démocratisation du pays, la suppression des camps de concentration, l'alliance avec l'Union Soviétique etc.

En décrivant le 6 avril 1941, jour de l'attaque subite de l'Allemagne hitlérienne contre la Yougoslavie qui commença par le bombardement de Belgrade, Cana Babović écrit «Je me suis approchée du poste de la radio pour entendre les informations du matin. Pourtant l'émission a été brouillée. En même temps la maison entière s'est mise à trembler. Au premier moment j'ai cru qu'il s'agissait d'un tremblement de terre. Instinctivement j'ai couru dehors. Et, ce n'est que là qu'il m'est venu tout d'un coup à l'idée qu'une attaque aérienne était possible, étant donné que l'atmosphère était telle qu'on pouvait à tout moment s'attendre à une attaque. En effet, dès que j'ai mis les pieds sur le seuil j'ai vu les avions Stuka, voler au-dessus de la ville. Les premières bombes tombèrent dans mon voisinage immédiat. Il me semblait que les entrailles de la terre s'agitaient... ».

Le 6 avril à six heures du matin devait avoir lieu un grand meeting ayant pour but de demander au peuple de prendre d'urgence des mesures nécessaires pour la protection du pays. Les membres du Comité Régional, malgré le grand danger qu'ils couraient se réunirent à la périphérie de Belgrade afin de se mettre d'accord sur les tâches immédiates à accomplir. Il fut décidé d'envoyer un certain nombre de camarades à l'intérieur du pays et de laisser les autres à Belgrade. Pendant cette attaque et la défense de l'armée yougoslave qui n'a pas duré longtemps, de nombreux membres du Comité Régional partaient de Belgrade à la recherche de leurs unités militaires auxquelles ils appartenaient. L'occupation apporta à un moment donné quelques troubles passagers au travail du Parti et du Comité Régional. Une des tâches les plus importantes consistait à cacher l'imprimerie du Comité Régional, à la transporter de l'endroit où elle se trouvait dans la rue Sumatovačka et à l'enterrer dans le cour.

A la suite de la réunion consultative du Comité Régional du PCY qui eut lieu en mai, l'activité de toutes les organisations du Parti fut orienté vers les préparatifs d'une insurrection armée et la consolidation du Front Populaire.

Le 22 juin, dès qu'on apprit la nouvelle que les Allemands avaient attaqué l'Union Soviétique, le Comité Régional décida de prendre des mesures nécessaires pour la protection des militants et des sympathisants compromis qui étaient exposés au danger d'être pris par la Gestapo. Déjà le 23 juin une décision fut prise d'envoyer quelques membres du Comité Régional et quelques instructeurs dans des départements de province ayant pour but d'organiser la formation des unités de partisans. Lorsque le Comité Central du PCY prit le 4 juillet 1941 la décision d'organiser l'insurrection armée, nombre de groupes armés étaient déjà formés dans plusieurs localités. Ainsi, quelques jours après, cette décision fut suivie par des actions organisées à Belgrade et dans les autres régions de la Serbie» — écrit Cana Babović.

Une bonne partie de cet article est consacrée à l'action qui avait pour but de sauver le camarade Aleksandar Ranković — dit Marko, attaqué et arrêté le 27 juillet 1941 lors des préparatifs de l'action visant à faire sauter la station de la radio diffusion de Belgrade. Il était parti au rendez-vous qui devait avoir lieu au coin de Južni bulevar et de la rue Djerdapska. Pourtant, l'ennemi était au courant de ce rendez-vous. Ainsi, à l'endroit déterminé où il devait avoir le rendez-vous avec un des militants, il était attendu par la Gestapo qui l'attaqua, le blâssa grièvement et le transporta évanoui à l'hôpital de la rue Vidinska.

Les membres du Comité Régional furent rapidement informés de cet événement. Lazar Koliševski, qui était en ce moment de passage à Belgrade et qui habitait la rue Sumatovačka, passait dans la rue juste au moment où Ranković, tout en sang, était poussé par les agents de la Gestapo vers l'automobile. Les membres du Comité Régional cherchèrent d'abord à savoir où se trouvait Ranković, afin de pouvoir organiser sa libération. Ils furent rapidement renseignés par Mitra Mitrović et Vera Vrebalov qui se trouvaient à l'hôpital de la rue Vidinska. Le message

qu'elles envoyaient disait: «Marko est apporté ici sans connaissance». Elles signalaient également que cette action pourrait réussir le mieux entre les 7 et 8 heures du matin. L'on se mit tout de suite à organiser cette action. Une vingtaine de camarades étaient déjà prêts pour la réalisation d'une action similaire qui ne put avoir lieu. Le groupe qui n'était composé que des communistes était muni des armes nécessaires. Le groupe qui allait sauver Ranković avait à sa tête le camarade Grubač, qui venait d'être coopté dans le comité du Parti de la ville. On n'attendait que le plan de l'hôpital. Les organisateurs directs de l'action étaient Spasenija Babović et Djuro Strugar. Dans cette organisation avaient pris part également Vukica Mitrović, Miloš Matijević-Mrša, Ljubinka Milosavljević, Zile Stepanović et autres. Le docteur Nenad Parenta fournit le plan de l'hôpital.

Il fallait tout préparer pendant un espace de temps très court: composer des dizaines de choc, organiser des groupes qui devaient assurer la mise en oeuvre de l'action, réunir des armes, trouver un chauffeur de confiance et un véhicule, du matériel sanitaire et un médecin. En ce moment — là arriva le message du camarade Tito qui disait: «Sauvez Marko immédiatement». Ce message contribua à ce que cette action fût réalisée sans aucune hésitation. Pourtant, des incidents imprévus surgirent. Spasenija Babović devait assurer quelques bombes et revolvers de plus. Ljubinka Milosavljević et Zile Stepanović étaient chargés de les apporter à la maison de la rue Šumatovačka. A peine arrivée à cette maison, Spasenija Babović aperçut des agents de la Gestapo marcher les revolvers braqués vers la maison. Ils firent irruption dans la maison et commencèrent la perquisition demandant les papiers. Il n'y avait dans la maison que la propriétaire, Lepa Stradal et sa fille de 6 ans qui était en train de jouer dans la cour. Les agents de la Gestapo signalèrent aussitôt que personne ne devait quitter la maison et si quelqu'un essayait de le faire il allait être tué. Et pendant qu'ils procédaient à une perquisition radicale de la maison, Spasenija Babović se demandait comment elle pourrait s'évader. Elle réussit à baisser le rideau de la fenêtre ce qui indiquait aux camarades qui devaient arriver que des agents de la Gestapo y

étaient. Pendant que les agents de la Gestapo perquisitionnaient la maisonnette qui se trouvait dans la cour, Cana Babović se dirigea vers un autre coin de la cour. Remarquée par des agents qui la suivirent, elle se retourna avec sang froid et leur expliqua qu'elle cherchait sa fillette. Des Allemands l'ayant crue, continuèrent la perquisition de la maison. Les trompant ainsi, elle sauta par dessus le mur et traversant des jardins voisins s'enfuit. Elle retrouva ensuite le groupe de camarades avec lesquels elle devait mettre au point l'action du lendemain. Le premier groupe qui était chargé de réaliser cette action fut composé de Grubač, Rakić, Lazović et Bursać. Le lendemain matin, de bonne heure, immédiatement avant l'action, Cana Babović et Mrša Matijević se réunirent encore une fois avec Grubač, chef du premier groupe pour vérifier si tout était en ordre. Mrša Matijević, Vukica Mitrović et Ljubinka Milosavljević partirent sur les lieux de l'action, tandis que Cana Babović et Djuro Strugar restèrent dans l'appartement du Dr Nenad Parenta. Quelques instants après Vukica Mitrović et Ljubinka Milosavljević; revinrent à bout de souffle disant que le chauffeur avait renoncé à prendre part dans cette entreprise. Malgré tout, l'action ne fut pas remise. Vukica et Ljubinka repartirent portant les vêtements que Ranković devait mettre. Peu de temps après, Grubač accourut dans l'appartement du Dr Parenta. Très ému, il répondait aux questions qu'on lui posait; Marko était sauvé. L'action s'était terminée avec succès. Lors de l'irruption à l'hôpital, un gendarme qui était de garde et qui sona l'alarme fut tué. Lorsque Grubač et Rakić pénétrèrent dans la chambre de Ranković, ils le trouvèrent évanoui. Pourtant, dans la chambre de l'hôpital il ne faisait que simuler l'évanouissement. Dès que ses camarades lui dirent: «Leko, lève-toi», il se leva et se dirigea vers la sortie de l'hôpital. Au moment où ils passaient par dessus du mur de la cour de l'hôpital, Rakić fut blessé. Des agents de la Gestapo les avaient remarqués et avaient tiré sur eux. L'hôpital fut immédiatement bloqué mais Ranković était déjà libéré et se trouvait dans son appartement.